T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK VE YOKLUK ŞEKİLLERİ

ÖZGE TAN

DANIŞMAN
Dr. Öğretim Üyesi Serpil ERSÖZ

MANİSA-2019

	T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS EĞİTİMİ FORMLARI Tez Savunma Sınavı Tutanağı	Doküman Kodu	FRYL-031
		Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
		Revizyon No/Tarih	2/23/03/2018
		Sayfa	1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 21.05.2019 tarih ve 17/Ek-13 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 9. Maddesi gereğince Enstitümüz Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Özge TAN'ın "Cengiznâme'de Olumsuzluk Ve Yokluk Şekilleri" konulu tezi incelenmiş ve aday 13.06.2019 tarihinde saat 11:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90.. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☒	OY BİRLİĞİ	☒
DÜZELTME yapılmasına	* ☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	** ☐	ile karar verilmiştir.	

Doç.Dr. Selma Gülsevin
BAŞKAN

Dr.Öğr.Üye. Serpil Ersöz
ÜYE

Dr.Öğr.Üye. Betül B. Oğuz
ÜYE

	Evet	**Hayır**
Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.	☐	☐
Tez, mutlaka basılmalıdır.	☐	☐
Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.	☐	☐
Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.	☐	☐
Tez, basımı gereksizdir.	☒	☐

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişiği kesilir.

** Bu halde adayın Enstitü ile ilişiği kesilir.

Hazırlayan Enstitü Sekreteri	Onaylayan Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak sunduğum “.....” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../20..
Adı Soyadı
İmza

ÖZET

CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK VE YOKLUK ŞEKİLLERİ

Bu çalışma, Çağatay Türkçesine ait olan Cengiznâme adlı eserde geçen olumsuzluk ve yokluk şekilleri üzerine bir incelemedir.

Türk dili alanında olumsuzluk ve yokluk şekilleri çok fazla bağımsız ele alınan konulardan değildir. Bu sebeple çalışmamızda Ötemiş Hacı'nın yazmış olduğu Cengiznâme'deki sözü geçen şekiller tespit edilmiştir.

Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleri, tarihî Türk lehçelerinde kullanılan olumsuzluk ve yokluk şekilleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bununla beraber klasik dönem şairi Ali Şir Nevâi'den seçilen eserlerdeki (Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müsllimîn) olumsuzluk ve yokluk şekilleriyle de Çağatay Türkçesi içerisindeki Cengiznâme'nin yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Cengiznâme'de, klasik Çağatay Türkçesindeki olumsuzluk ve yokluk şekilleri kullanılmıştır. Ancak bunun yanı sıra Oğuz Türkçesindeki olumsuzluk ve yokluk şekilleri de tespit edilmiştir. Yeterlik ifadesi için klasik Çağatay Türkçesinde *al-* yardımcı fiili ile birlikte Oğuz Türkçesinde kullanılan *–bil* yardımcı fiili; *Néçe yıllar ḳabāb uruş saldılar, alabilmediler (C.40b-4),* Çağatay Türkçesinin karakteristik olumsuzluk işaretleyici *–mAs* ile birlikte Oğuz Türkçesi unsuru *–mAz* ekinin; *Muḥammediye kāfir żaife sütini emmez, tédiler (C.41b-2)* ve şimdiki zaman eki *–yor* kullanılmamış, olumsuzu *–mAy* ekinin; *Bu cihettin ḳābūl ḳılmaymén. (C.39a-14)* kullanıldığı tespit edilmiştir.

Fakat Cengiznâme'de klasik Çağatay Türkçesi unsurları daha çok kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, 16.yüzyıl, Cengiznâme, Olumsuzluk şekilleri, Yokluk Şekilleri

ABSTRACT

FORMS OF NEGATION AND NON-EXISTENCE IN THE SAGA OF CENGİZNAME

This is a study on the forms of negation and non-existence in the Saga of Cengiznama written in Chagatai Turkish.

Forms of negation and non-existence in the Turkish Language is not one of the subjects independently handled with. Therefore, this study focuses on the said forms available in the Saga of Cengizname written by Ötemiş Hacı.

Forms of negation and non-existence available in the Saga of Cengizname is studied in comparison with the forms of negation and non-existence used in the historical Turkish dialects. Nonetheless, an attempt was also made to locate the forms of negation and non-existence in Chagatai Turkish used in the selected works of Ali Şir Nevai, a classic period poet, (Münacat, Çihil Hadis,mNazmü'l-Cevahir, Kitab-ı Sıracü'l Müslimin).

Forms of negation and non-existence in the classic Chagatai Turkish were used in the Saga of Cengizname. However, the forms of negation and non-existence in the Oghuz Turkish have also been found. It was found out that for the phrase of ability, the auxiliary verb –bil in the Oghuz Turkish was used together with the auxiliary verb al- in the Chagatai Turkish: Néçe yıllar ḳabāb uruş saldılar, alabilmediler (C.40b-4); for the negation indication, the suffix –mAz in the Oghuz Turkish was used together with in the characteristic suffix –mAs in the Chagatai Turkish Muḥammediye kāfir żaife sütini emmez, tédiler (C.41b-2); and the suffix –mAz was used in place of the present time suffix –mAz: Bu cihettin ḳābūl ḳılmaymén. (C.39a-14).

Key Words Chagatai Turkish, Sixteenth Century, Cengizname, Forms of Negation, Forms of Non-Existence

ÖNSÖZ

Bu çalışma, 16.yüzyılda Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış *Cengiznâme*'de geçen olumsuzluk ve yokluk şekilleri üzerinedir. Ancak Cengiznâme dışında Ali Şir Nevâî'nin Münacât, Çihil Hâdis, Nazm'ül-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn eserlerine de bakılmıştır.

Olumsuzluk, fiillere ya da isimlere getirilen olumsuzluk işaretleyicileri ile yapıldığı gibi bir cümlede olumsuzluk işaretleyicisi olmadığı hâlde cümleyi olumsuz yapabilen yapılar da vardır. Yokluk ise, bahsedilen nesne ya da kavramın hiç olmadığını, bulunmadığını gösterir. Bu çalışmada, Cengiznâme'deki olumlu yapıya sahip kelime ve kelime öbeklerine getirilen olumsuzlaştırıcılar, olumsuzluk işaretleyicisi almayan fakat anlam olarak cümleyi olumsuz yapabilen edatlar ve bir nesnenin, kavramın bulunmaması, var olmamasını ifade eden yokluk şekilleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada asıl önemli nokta; gramer kitaplarında çok fazla müstakil çalışmaya konu edilmemiş olan olumsuzluk ve yokluk şekillerinin Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan Cengiznâme'de tespit edilmeye çalışılmasıdır. Bu tespit yapılırken olumsuzluk ve yokluk şekilleri yapısalcı bir bakış açısıyla tarihî Türk lehçeleri arasında karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Çalışmamız, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. İlk kısmı oluşturan *Çağatay Türkçesi ve Cengiznâme* bölümünde Çağatay Türkçesi ve Ötemiş Hacı'nın yazdığı Cengiznâme ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. İkinci kısmı oluşturan *Olumsuzluk ve Yokluk Kavramları* bölümünde olumluluk-olumsuzluk kavramları hakkında açıklamalar, dil biliminde olumsuzluk ile ilgili teori ve yaklaşımlar ve son olarak yokluk şekilleri kısaca değerlendirilmiştir. *Cengiznâme'de Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri'*nin verildiği üçüncü bölüm, çalışmamızın esas kısmını oluşturur. Bu bölümde Cengiznâme'de olumsuzluk, Cengiznâme'de yokluk ve Cengiznâme'de olumsuzluk ve yokluk Pekiştircisi: Hiç olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. *Sonuç* kısmında ise elde edilen verilerden çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir.

Çalışmanın her aşamasında bana destek olan, bilgi ve deneyimleri ile bana yol gösteren danışman hocam Sayın Dr. Öğretim Üyesi Serpil ERSÖZ'e, manevi desteğini her zaman hissettiğim annem Vasfiye TAN'a ve babam Cemalettin TAN'a, beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen çok kıymetli ablalarım Özlem TAN'a ve Öznur KILIÇ'a, çalışmalarım sırasında her zaman yanımda olan Onur KILIÇKAYA'ya yürekten teşekkürü bir borç bilirim.

Özge TAN

Manisa-2019

İÇİNDEKİLER

İçindekiler

ÖZET vi

ABSTRACT vii

ÖNSÖZ viii

İÇİNDEKİLER x

KISALTMALAR xii

SİMGELER VE FONETİK ALFABEYE DAYALI SESLER xiii

TABLOLAR LİSTESİ xiv

GİRİŞ 1

a. Konu 1

b. Yöntem 1

c. Amaçlar 2

ç. Kapsam ve Sınırlılık 3

d. Literatür Çalışmaları 3

I.BÖLÜM 7

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE CENGİZNÂME 7

1.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ 7

1.2. CENGİZNÂME 11

II.BÖLÜM 14

OLUMSUZLUK VE YOKLUK KAVRAMLARI 14

2.1. OLUMLULUK – OLUMSUZLUK 14

2.2. DİL BİLİMİNDE OLUMSUZLUK İLE İLGİLİ TEORİ VE YAKLAŞIMLAR 15

2.2.1. Anlam Bilimi Açısından Olumsuzluk 17

2.2.2. Biçim Bilimi, Biçim-Söz Dizimi, Söz Dizimi Açısından Olumsuzluk ve Standart Olumsuzluk 18

2.3. YOKLUK İFADE ŞEKİLLERİ 19

III.BÖLÜM 20

CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK VE YOKLUK 20

3.1. CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK 20

3.1.1. Fiil Cümlelerinde Olumsuzluk 20

3.1.1.1. Basit Fiillerde 20

3.1.1.2. Birleşik Fiilerde 44

3.1.2. İsim Cümlelerinde Olumsuzluk 47

3.1.2.1. ermes 47
3.1.2.2. imes 48
3.1.3. Fiilimsi Ekleriyle Çekimlenmiş Fiillerde Olumsuzluk 50
3.1.3.1. Sıfat- Fiil 50
3.1.3.2. Zarf-Fiil 52
3.1.4. Edatlarda Olumsuzluk 55
3.1.4.1. né.... né.... 55
3.2. CENGİZNÂME'DE YOKLUK 56
3.2.1. İsimlerde Yokluk 56
3.2.1.1. +sIz / +sUz 56
3.2.2. İsim Cümlelerinde Yokluk 58
3.2.2.1. Yok 58
3.2.2.2. Yoktur 61
3.2.3. Edatlarda Yokluk 63
3.2.3.1 né.... né... 63
3.3. CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK VE YOKLUK PEKİŞTİRİCİSİ: HİÇ 63
SONUÇ 65
KAYNAKÇA 67

KISALTMALAR

A : a,e

C. : Cengiznâme

Ç.H. : Çihil Hadis

ç.k. : çokluk

Çev. : Çeviren

I : ı,i

K.S.M. : Kitâb-ı Sıracü'l-Müslimîn

M. : Münacât

N.C. : Nazmü'l-Cevâhir

Örn. : örnek

s. : sayfa

ss. : sair sayfalar arası

t.k. : teklik

U : u,ü

SİMGELER VE FONETİK ALFABEYE DAYALI SESLER

+	isim tabanı
-	fiil tabanı
Ø	erimiş ses
‘	sızıcı ses
ā	uzun /a/ ünlüsü
é	kapalı /e/ ünlüsü
ġ	art damak ünsüzü
ḫ	gırtlaksı ünsüz
ī	uzun /ı/ ünlüsü
ķ	art damak ünsüzü
ŋ	damak /n/’si
ş	/ z / ünsüzü yerine yazılmayı gösterir
ū	uzun /u/ ünlüsü
ţ	/ d / ünsüzü yerine yazılmayı gösterir
z̲	peltek z
ż	damak z’si (zı)

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Geniş Zamanın Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....21
Tablo 2: Görülen Geçmiş Zamanın Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....26
Tablo 3: Duyulan Geçmiş Zamanın Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....30
Tablo 4: Gelecek Zamanın Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....31
Tablo 5: Emir Kipinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....39
Tablo 6: Yeterlik Fiilinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....44
Tablo 7: Sıfat-Fiil Eklerinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....50
Tablo 8: Zarf-Fiil Eklerinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı.....52

GİRİŞ

a. Konu

Bu çalışmanın konusu, Çağatay Türkçesinin 16. yüzyılında kaleme alınmış olan Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleri üzerine bir incelemedir. Bununla beraber Ali Şir Nevâî'nin Münacât, Çihil Hâdis, Nazm'ül-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn eserleri de incelenerek olumsuzluk ve yokluk şekillerinin Çağatay Türkçesindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

b. Yöntem

Çalışmamızda, Türk dili alanında üzerinde fazlaca durulmayan olumsuzluk ve yokluk şekilleri incelenmeye çalışılmıştır.

Bu maksatla esas itibariyle Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleri incelenmiştir. Bununla beraber Cengiznâme'de tespit edilenler, tarihî Türk lehçelerinde bahsedilen şekillerle karşılaştırmalı olarak mukayese edilmiştir. Karşılaştırmalı inceleme, yaptığımız çalışmada önemli bir yer tutmaktadır. Bu amaçla çalışmamızda tarihî Türk lehçelerinde kullanılan olumsuzlaştırıcılardan yararlanılmış ve bunun sonucunda elde edilen bilgilerle Cengiznâme'deki durumu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Cengizname'nin Çağatay Türkçesindeki yerini belirlemek için ise Ali Şir Nevâî'nin Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn eserlerindeki olumsuzlaştırıcılar da incelenmiştir.

Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleri üzerine yapılan çalışma, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy tarafından Arap alfabesinden transkribe edilmiş metin üzerinden yapılmıştır. Eserin elimizde bulunan kısmı, yirmi dört varaktan, yani kırk altı sayfadan oluşmaktadır. Çalışmamızda, Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleri belirlenilen ölçütlere göre fişlenerek daha sonra gruplara ayrılmıştır. Bu gruplar kendi aralarında sıralanarak transkripsiyonlu bir şekilde yazıya geçirilmiştir.

Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleri verilmeden önce, eserin yazarı Ötemiş Hacı, Ötemiş Hacı'nın yazdığı Cengiznâme ve Cengiznâme'nin yazıldığı Çağatay Türkçesi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Çağatay Türkçesi ile ilgili bilgiler ve gramer yapıları çoğunlukla Janos Eckmann'ın "*Çağatayca El Kitabı*" adlı kitabından alınmıştır. Cengiznâme hakkında verilen bilgiler Prof. Dr.

Tuncer Gülensoy'un hazırlamış olduğu *"Ötemiş Hacı: "Cengiznāme"* adlı eserden alınmıştır. Ferruh Ağça'nın *"Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri"* adlı kitabından hareketle de olumsuzluk ve yokluk kavramları üzerinde durulmuştur. Ve son olarak çalışmadaki olumsuzluk ve yokluk biçimleri incelenirken, Cengiznâme'den alınan örnekler belirlenilen ölçütlere göre verilmeye çalışılmıştır.

İnceleme kısmı, *Cengiznâme'de Olumsuzluk, Cengiznâme'de Yokluk ve Cengiznâme'de Olumsuzluk ve Yokluk Pekiştiricisi: Hiç* ana başlıkları altında incelenmiştir. Bu ana başlıklar da kendi aralarında alt başlıklara ayrılmıştır fakat *Cengiznâme'de Olumsuzluk ve Yokluk Pekiştiricisi: Hiç* ana başlığının alt başlığı bulunmamaktadır. Cengiznâme'de Olumsuzluk, fiil cümlelerinde olumsuzluk, isim cümlelerinde olumsuzluk, fiilimsi ekleriyle çekimlenmiş fiillerde olumsuzluk ve edatlarda olumsuzluk; Cengiznâme'de Yokluk, isimlerde yokluk, isim cümlelerinde yokluk ve edatlarda yokluk gibi alt başlıklar altında incelenmiştir.

İnceleme kısmında eserlerden alınan örneklerin hem transkripsiyonlu metni hem de yanlarında italik şekilde Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri verilmiştir. Latin alfabesiyle transkripsiyonlu metin ve Türkiye Türkçesine aktarılmış metin, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'dan alınmıştır. Örnek alınan cümlelerin asıl metindeki yerleri gösterilmiştir (örn. N.C.26b-151). Metin içerisinde yerlerini belirlemek için verilen rakamlardan önce, cümlelerin hangi esere ait olduğunu göstermek amacıyla eserlerin baş harflerinden oluşan kısaltmalara (örn. M."Münacât; C. "Cengiznâme"...) yer verilmiştir. Tespit edilen olumsuzluk ve yokluk şekilleri koyu harflerle gösterilmiştir (Tā'atı ta'abḳa reh-nümun eyle**megey.**).

Metin neşrinde kullanılan çeviri yazı sistemleri çalışmamızda gösterilmiştir. Kısaltmalar ve fonetik alfabeye dayalı sesler bölümünde, seslerin karşılıkları ayrıca verilmiştir.

c. Amaçlar

Türk dilinin tarihî ve modern dönemleri ile ilgili pek çok araştırma yapılmıştır ve yapılmaya devam etmektedir. Fakat olumsuzluk ve yokluk şekilleri ile ilgili nispeten daha az çalışma vardır. Bu çalışmalar genellikle gramer kitaplarında birkaç sayfalık ya da birkaç satırlık açıklamalar ile üzerinde çok durulmayan alanlardan biridir.

Bu yüzden çalışmadaki asıl amaç bu konunun Çağatay Türkçesiyle yazılmış Cengiznâme'deki şekillerini tespit etmektir.

ç. Kapsam ve Sınırlılık

Bu çalışmamızda asıl konumuz Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleridir.

Olumsuzluk ve yokluk çalışması yalnızca Cengiznâme'yi kapsamaktadır. Ancak Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekillerinin Çağatay Türkçesinin klasik dönemdeki yerini belirlemek için klasik döneme ait dört eser taranmıştır. Cengiznâme'nin mensur olmasına ve klasik Çağatay Türkçesini temsil etmesine dikkat edilmiştir. Bu sebeple olumsuzluk ve yokluk şekilleri Ali Şir Nevâî'nin Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn eserleri de tezin kapsamına alınmıştır.

d. Literatür Çalışmaları

Bu bölümde olumsuzluk ve yokluk ile ilgili çalışmalar ele alınacaktır. Literatür çalışmasının verileceği bu bölümdeki tasnifte; tür ve kronoloji belirleyici olacaktır.

Kitaplar

Olumsuzluk ve yokluğa yer veren kitaplar kısıtlı sayıda literatürü oluşturmaktadır.

Ağca, *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri* adlı çalışmasında, olumsuzluğu ve yokluğu ayrı ayrı ele alıp incelemiştir. Bunu yaparken işaretleyicileri biçim, biçim-söz dizimi ve söz dizimi açısından ele almış ve incelemiştir. [1]

Nadir İlhan ve Ceren Kabadayı'nın *Türk Dilinde Olumsuzluk* adlı kitabında olumsuzluk kavramı *Anlamsal Olumsuzluk* ve *Yapısal Olumsuzluk* başlıkları altında iki bölümde halinde ve yapısal olumsuzluk ise; *Eklerle Olumsuzluk* ve *Sözcüklerle Olumsuzluk* başlıkları altında ayrıntılı olarak incelemişlerdir. [2]

[1] Ağca, 2010, s.5.
[2] Nadir İlhan ve Ceren Kabadayı, **Türk Dilinde Olumsuzluk**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017, s.7.

Tezler

Burada yüksek lisans/doktora tezlerinde incelenmiş olan olumsuzluk ve yokluk çalışmalarına yer verilmiştir. Yüksek lisans/doktora şeklinde bir ayrım yapılmamış yalnızca kronolojik sıra esas alınmıştır.

1998'de Ali Cin'in *Tarihî Türk Şiveleri ve Günümüz Oğuz Grubu Şivelerinde Olumsuzluk İfadeleri"* adlı yüksek lisans teziyle beraber yirminci yüzyılda olumsuzluk, bilim dünyasında birçok çalışmaya konu olmaya başlamıştır.[3] Ali Cin, Türk dilinin olumlu yapılarının gramer kitaplarında olduğunu fakat olumsuzluğun ifade edilişinin ve ortaya çıkışının verildiği derli toplu bir incelemenin olmadığını söylemiştir. Bu sebeple çalışmasında olumsuzluk ifadelerini Türk dilinin ilk tarihî metinlerinden günümüz metinlerine kadar ele alıp incelemiştir. Çalışma üç ana başlık altında toplanmıştır; isimlerde olumsuzluk, fiillerde olumsuzluk ve edatlarda olumsuzluk. Tasnifi ise anlam ve şekil olumsuzluğunu göz önünde bulundurarak yapılmıştır. [4]

Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümle Yapıları adını taşıyan Özlem Demirel'in yüksek lisans tezi iki bölümden oluşmaktadır:

1. Cümlede Olumsuzluk

2. Kelimede Olumsuzluk

Cümlede olumsuzluk başlığında olumsuz anlama sahip cümleler yer alırken kelimede olumsuzluk başlığı altında sadece olumsuz anlama sahip olan fakat cümlenin anlamını etkilemeyen kelimeler üzerinde durulmuştur. Fakat her iki bölümde de olumsuzluk hem yapı hem de anlam bakımdan ayrıntılı olarak incelenmiştir. Olumsuzluğu incelemesinde işaretleyicileri biçim, biçim-söz dizimi ve söz dizimi ele almış ve incelemiştir. [5]

Nigar Oturakçı'nın 2006 yılında yazdığı *On Beşinci Yüzyıla Kadarki Tarihî Türk Lehçelerinde +sIz +sUz* adındaki yüksek lisans tezinde Türkçenin her

[3] Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2010, s, iii.
[4] Ali Cin, **Türk Şiveleri ve Günümüz Oğuz Grubu Şivelerinde Olumsuzluk İfadesi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 1998, s.v.
[5] Özlem Demirel, **Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümler Yapıları,** İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2002, ss. 90-93

döneminde kullanılan isim cümlelerinde/öbeklerinde yokluk, eksiklik bildiren +sIz / +sUz ekinin on beşinci yüzyıla kadar olan tarihî Türk lehçelerinde hangi anlamlarda, görevlerde ve sıklıkta kullanıldığını belirlenmiştir. Bununla beraber +sIz / +sUz ekini tarihî dönemler arasında kıyas yaparak on beşinci yüzyıla kadarki tarihsel dökümünü yapılmıştır.[6]

Çalışmasında -mA ekinin işlevsel özellikleri üzerinde durup 2010 yılında *Türkiye Türkçesinde Olumsuzluk Eki* adlı yüksek lisans tezini ele alan Erkan Hirik, olumsuzluk kavramı ve eki olan -mA ekinin kategorisi ile ilgili bilgi vermiştir. İncelemesinin olumsuzluk eki olan -mA'nın bitimli ve bitimsiz fiillerdeki anlam ve biçim ilişkisini, söz dizimindeki işlevini ve son olarak deyimler, atasözleri, alkış-kargışlardaki işlevlerini incelemiştir. [7]

Olumsuzluğun işaretleyiciler ile yapılan ve cümlede açıkça belli olan yapısının yanında yapısal olarak olumsuzluk göstermeyen ama derin yapıda olumsuzluğa işaret eden yapıları da vardır. M. Selcen Çürük, Harezm Türkçesine ait olan Kısasü'l-Enbiyâ'dan hareketle *Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sında Olumsuzluk* adlı doktora tezinde, yüzey yapıdaki ve derin yapıdaki olumsuzluklar üzerine incelemede bulunmuştur.[8]

Uğur Özgür, 2013 yılında yazdığı *Dede Korkut Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Biçimleri* adlı yüksek lisans tezinde, dönemsel bir eser olan Dede Korkut metinlerinde ve Eski Anadolu Türkçesine ait olan Ahmed-i Dâ-î Divanı, Garib-nâme, Süheyl ü Nevbahâr, Şeyhî Divânı ve Yunus Emre Divânı'ndaki cümle ve kelime düzeyinde elde edilen olumsuzluklar üzerine bir inceleme yapmıştır. Tespit edilen olumsuzluk ve yokluk şekilleri cümle içerisindeki görevlerine ve türlerine göre sınıflandırılmıştır. [9]

Simge Yarba, *Kıpçak Grubu Türk Dillerinde Olumsuzluk* adlı yüksek lisans çalışması, *Tümcesel Olumsuzluk, Morfolojik Olumsuzluk* ve *Sözlükbirimsel Olumsuzluk* olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Fiil cümlelerindeki ve isim

[6] Nigar Oturakçı, **On Beşinci Yüzyıla Kadarki Tarihî Türk Lehçelerinde +sIz / +sUz**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2006, s.iv.
[7] Erkan Hirik**, Türkiye Türkçesinde Olumsuzluk Eki**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü, Kırıkkale, 2010, s.ııı.
[8] M. Selcen Çürük, **Rabguzi'nin Kısasü'l – Enbiyâ'sında Olumsuzluk**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2013, s.i.
[9] Uğur Özgür**, Dede Korkut Metinlerinde Geçen Olumsuzluk ve Yokluk Biçimleri**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2013, s.1.

cümlelerindeki farklı olumsuzlanma gösterdiği gibi sözlükbirimsel olumsuzlanma da vererek ayrıntılı olarak incele yapılmıştır. [10]

Pelin Seçkin, *Türkçe'de Dilsel Bir Kategori Olarak Olumsuzluk* adlı doktora tezinde, olumsuzluk kavramını, tanım ve tasniflerini irdeleyerek bunların doğru olup olmadığının tartışılmasını ve elde edilen verilerle olumsuzluğu dilsel bir kavram olarak tekrardan değerlendirilmesini sağlamaktır. Çalışma *Olumsuzluk Kavramı, Olumsuzluk Algısı, Dilsel Bir Kategori Olarak Olumsuzluk* şeklinde üç ana bölüme ayrılmıştır. Dil biliminin, felsefenin ve yapılan önceki çalışmaların olumsuzluğa nasıl yaklaştığı üzerine bir inceleme yapılmıştır. Daha sonra standart olumsuzluk işaretleyicisi olmadan olumsuzluğun nasıl aktarıldığı metinler yardımıyla verilmiştir. Olumsuzluğun kullanımdaki varlığını tespit etmek için ise beş yüz seksen öğrenciye anket uygulanmıştır. Bunlar sonucunda Türçede olumsuzluğun nasıl bir dilsel kategoriye sahip olduğu belirlenmeye çalışılmıştır.[11]

Bilim dünyasında olumsuzluk ve yokluk kavramları farklı dönem ve boyutları ile ele alınmıştır. Bizim çalışmamızda da Çağatay Türkçesine ait Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekilleri ele alınmıştır. Fakat bu çalışmanın diğerlerinden farkı Çağatay Türkçesine ait olan Cengiznâme'deki olumsuzluk ve yokluk şekillerinin tarihî Türk lehçeleriyle karşılaştırmalı ele alınmasıdır.

[10] Simge Yarba, **Kıpçak Grubu Türk Dillerinde Olumsuzluk,** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 1-5.
[11] Pelin Seçkin, **Türkçede Dilsel Bir Kategori Olarak Olumsuzluk,** Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimsel Enstitüsü, Trabzon, 2018, s.76-77.

I.BÖLÜM
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE CENGİZNÂME

1.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılda başlayıp 20. yüzyıla kadar devam eden ikinci dönem Kuzey-Doğu Türkçesinin adıdır. Hazar Denizi, Karadeniz, Kafkas, Orta İran'ın kuzey ve doğusundaki Müslüman olan kuzey ve doğu Türklüğü, bu yüzyıllarda aynı yazı dilini kullanmıştır. Bu yüzyıllar içerisinde kullanılan Türkçenin adı Çağatay Türkçesidir. [12]

Harezm dönemine kadar tek bir kol halinde devam eden Orta Asya Türk lehçesi, 13. yüzyıldan sonra dallanmaya başlamıştır. Daha sonraki yüzyıllarda bu durum Türkologlar arasında dönem adı, coğrafyası, zaman açısından tartışılan bir konu haline gelmiştir. Köprülü'ye göre 13. yüzyılda, Eckmann'a göre 15. yüzyılda başlayıp 19.yüzyıl sonlarında yerini Özbek Türkçesine bırakmıştır. Fakat bu süre zarfında Çağatay Türkçesinin kökeni, adlandırılması ve dönemleri üzerinde değişik görüşler ileri sürülmüştür.[13]

Ahmet Bican Ercilasun'un da bahsettiği gibi, Köprülü'nün İslam Ansiklopedisi'ndeki ifadeleri şu şekildedir: Çağatay Türkçesi, Moğol istalasından sonra Çağatay, Altın Ordu ve İlhanlı imparatorluklarının merkezinde 13.-14. yüzyılda gelişen, Timurlular devrinde zengin bir edebiyat meydana getiren Orta Asya edebî lehçesidir.[14]

Janoss Eckmann'ın tanımı ise şu şekildedir: Çağatay Türkçesi, Karahanlı ve Harezm Türkçesinin devamı niteliğinde ve Timurluların hakimiyeti altında gelişmiştir. Çağatay Türkçesi, sadece Orta Asya Türk devletlerinin edebiyat, diplomasi, resmî devlet lehçesi değil, aynı zamanda Avrupa Rusyasında da Müslüman olan Oğuz Türklerinin de edebî lehçesidir.[15]

Çağatay Dil, Çağatayca ve Çağatay Türkçesi terimleri Türkologlar içinde tartışma konusu olmuştur. "*Çağatay*" teriminin Batı literatürüne yerleşmesinde önemli kişilerden biri Armin Vambery'dir. O Çağatay terimini yalnızca 12.-19.

[12]Ahmet Bican Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s.400.
[13]Bilal Yücel, **Bâbür Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1995, s.6.
[14] Ercilasun, 2011, s.401.
[15] Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s.9.

yüzyıların İslami Orta Asya Türk edebiyatının lehçesi olarak değil, bununla beraber kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri (Özbek şivesi dahil) içinde kullanmıştır.[16] Alman sözlükçüsü ise J.Theodor Zenker, "Doğu Türkçesi" demeyi tercih etmiştir.[17]

Öğrenimini Rusya'da yapan Türkologlar, Çağatay terimini daraltmışlardır. A. Krımskiy 13.-18. yüzyıllardaki Orta Asya edebî Türk lehçesinin "Çağatayca" olduğunu söylemektedir. Bunun yanında W. Radloff, F. E. Korş ve V. V. Radlov ise Çağatay Türkçesi için, Uygur Türkçesinden sonra Orta Asya edebiyatının hatırlatıcısı olduğunu söyleyip "Doğu Türkçesi" terimini kullanmış ve kullanılan alanı geniş tutmuştur. Korş, Doğu Türkçesi terimini, bir yandan Sagay, Karagas, Koybal ve Salar lehçelerini ifade etmek için, bir yandan Orhun Türkçesi, Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Kuman şivelerden ortaya çıktığını ifade etmek için kullanır. Radloff ise Doğu Türkçesi terimini Sibirya şivelerine bağlamıştır.[18]

Samoyloviç 15.-20. yüzyıllarda kullanılan Orta Asya edebî Türk lehçeleri için (şive farklarını dikkate alarak) sadece "Çağatayca" terimini kullanmıştır. Orta Asya edebî lehçelerini dört bölüme ayırmıştır:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kâşgar Türkçesi (11.-12. yüzyıllar);
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13.-14. yüzyıllar);
3. Çağatayca (15.-19. yüzyıllar);
4. Özbekçe (20. yüzyıl). [19]

Çağatay Türkçesi ile ilgili önemli görüşleri olan Fuat Köprülü, Samoyloviç'in tasnifini eleştirmiştir. Köprülü İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Çağatay Edebiyatı" maddesinde [20] bu görüşe karşı gelip kendi tasnifini yazmıştır. Çağatay Türkçesini şu devirlere ayırır:

1. Erken devir Çağataycası: (13.-14. yüzyıllar);
2. Klasik öncesi Çağatayca (15. yüzyılın ilk yarısı);
3. Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci yarısı);
4. Klasik Çağataycanın devamı (16. yüzyıl);
5. Çöküş devri (17.-19. yüzyıl). [21]

[16] Ercilasun, 2011, s.400.
[17] Eckmann, 2011, s.13.
[18] Eckmann, 2012, s.13.
[19] Eckmann, 2012, s.14.
[20] Ercilasun, 2011, s.401.
[21] Eckmann, 2012, s.14.

Fuat Köprülü'nün tasnifinde *Erken Devir Çağataycası* diye adlandırdığı ilk dönem, 13. ve 14. yüzyılları kapsamaktadır. Önce Türkistan, Horasan, İran ve Harezm'de daha sonra Altın Ordu'da gelişimini sürdüren edebî bir lehçedir. *Klasik Öncesi Çağatayca* dönemi, Timurlular döneminde Herat ve Semerkand gibi medenî ve siyasî merkezlerde 14. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar gelişen edebî bir lehçedir. *Klasik Çağatayca* dönemi, Nevâî ile başlayan 15. yüzyılın yarısını içine alan bir dönemdir. *Klasik dönemin devamı* ise 16. yüzyılda Babûr ve Şeybân Hân döneminde devam etmiştir. Fakat 17. ve 19. yüzyıllar Çağatay Türkçesinin gerileme ve çöküş devridir. [22]

Fuat Köprülü, Samoyloviç'in tasnifine itiraz etse de her ikisinde de 13. ve 14. yüzyıllar ayrı bir dönem olarak ele alınmıştır. Burada Köprülü'nün farkı bu ilk dönemi Çağatay Türkçesinin içerisinde bulundurmasıdır. Fakat Köprülü'nün asıl itirazı Çağatay Türkçesinin ortaya çıktığı yerle ilgilidir. Çünkü Çağatay Türkçesinin Altın Ordu'da doğup Türkistan sahasına yayıldığını ifade eden Samoyloviç'e karşı Köprülü; bu edebî lehçenin İlhanlı, Çağatay ve Harezm sahasında doğduğunu ve devamında Altın Ordu sahasına geçtiğini söylemiştir. Bu nedenle ilk dönem tasnifinde (13.-14. yüzyıl) Çağatay Türkçesini bulundurmasının sebebini de açıklamıştır. [23]

Ahmet Caferoğlu Karahanlı ve Harezm Türkçelerini içinde barındıran 11. yüzıldan 16. yüzyıla kadar devam eden dönemi "Müşterek Orta Asya Türkçesi" terimi altında ele alır. Caferoğlu'na göre Çağatay Türkçesi; kökünü Yusuf Has Hacip'te geliştirmeye başladıktan sonra, Nevâî dönemine kadar Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesinden almıştır. 14.-15. yüzyıllarda Semerkant ve Herat'ta gelişimini tamamlayarak Özbek Türkçesinin ilk yapı taşını atmıştır.[24]

Ahmet Caferoğlu "Müşterek Orta Asya Türkçesi" kavramına terim hüviyeti kazandırmıştır. Fakat Köprülü'nün buna benzer "Orta Asya edebî dili" şeklinde kullanımı terim hüviyeti kazanmamıştır. Carl Brockelmann da "İslamî Orta Asya edebî dilleri" terimini kullanarak 11. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden edebî lehçeleri kasteder. Hepsine birden verdiği isim ise "Osttürkische" (Doğu Türkçesi)'dir.[25]

[22] Ercilasun, 2011, s.401.
[23] Ercilasun, 2011, s.401.
[24] Ercilasun, 2011, s.403.
[25] Ercilasun, 2011, s.403.

Çağatay Türkçesi için Sovyet Türkolojisinde "Eski Özbek" terimi kullanılır. A. M. Şerbak, Eski Özbek Türkçesini şu devirlere ayırmaktadır:

1. İlk devir (10.-13.yüzyıllar);
2. İkinci devir (14.-17.yüzyıllar);
3. Üçüncü devir (17.-18.yüzyıllar). [26]

Şerbak ilk devir için Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının bulunduğu dönem olduğunu ve Moğol istilası ile bu gelişmenin sona erdiğini, ikinci devir için "Çağatayca" teriminin kullanılabileceğini ifade etmiştir.[27]

Türkologların terim karmaşasından önce aslında Çağatay Türkçesini kullananlar kendi kullandıkları terimleri eserlerine işlemişlerdir. Nevâî kendi dilini *Türkçe, Türk tili ve Türkî* olarak adlandırmıştır. Birçok eserinde *Türkçe, Türk tili ve Türkî* terimlerini yüzlerce defa kullanmıştır. Mecâlisü'n-Nefâis'te Çağatay Türkçesiyle yazan şairlerden bahsederken *Türk tili bile* yazan şairler olarak bahsetmiştir. Edebî dil anlamında ise *Çağatay lafzı* kavramını kullanır.[28]

Çağatay Türkçesinin uzmanlarından biri olan Eckmann ise Orta Asya edebî lehçelerini ve Çağatay Türkçesini şu şekilde sınıflandırmıştır:

Orta Asya Edebî Türk lehçerini şu dönemlere ayırır:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11.-13. yüzyıllar);
2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl);
3. Çağatayca (15.yüzyıl-20. yüzyılın başlangıcı)

Çağatay Türkçesini şu dönemlere ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir (15.yüzyıl başları- 1456)
2. Klasik Devir (1456-1600)
3. Klasik Sonrası Devir (1600-20. yüzyılın başı)[29]

Klasik öncesi devir, 15. yüzyılın başlarından 1456 yılına kadardır. Bu devir, Eski Türkçe unsurlarını içinde barındaran bir nevî Çağatay Türkçesine geçiş aşamasıdır. Klasik devir, 1456-1600 yıllarını içine alan ve Nevâî ile birlikte Çağatay Türkçesinin edebîleştiği devirdir. Klasik sonrası devir ise bir yandan Nevâî etkisinin devamı bir yandan Özbek Türkçesi unsurlarının etkisinin görüldüğü bir dönemdir. [30]

[26] Ercilasun, 2011, s.403.
[27] Eckmann, 2012, ss.14-15.
[28] Ercilasun, 2011, s. 403.
[29] Eckmann, 2012, s.16.
[30] Eckmann, 2012, s.16.

1.2. CENGİZNÂME

Cengiznâme, Altın Ordu ve Kazakistan'ın tarihini anlatan eserlerden biridir. Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan bu eser araştırmacılar tarafından çok fazla incelenmemiştir. Tuncer Gülensoy bunun nedeninin eserin Çağatay Türkçesiyle yazılmış olmasına ve Anadolu sahasında bulunmamasına bağlamaktadır. Bu eser Şeybân Hân'ın istediği üzerine Ötemiş Hacı tarafından yazılmıştır. Cengiznâme, Özbekistan'da dinî bir eserin içerisinde de bulunmuştur. Fakat bu yazma nüshada bir bütünlük yoktur. Gülensoy, Cengiznâme ile ilgili ilk bilgilerin E. F. Kal, V. V. Bartold ve Z. V. Togan'dan öğrenildiği ve Cengiznâme'nin bilimsel değerine işaret ettiklerini söylemektedir. [31]

Cengiznâme 1889'da E. Kalin kataloğunda yer almıştır. 1904'te V. Bartold "*Türkistan Seyahatinin Sonuçları"* adlı eserinin içerisinde Cengiznâme ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Zeki Velidi Togan ise *"Fergana Bölgesindeki Doğu Yazmaları"* adlı çalışmasında, 1913 yılında Orenburg'da "*Cengiznâme"* nin bir nüshasının bulunduğunu söylemiştir.[32]

Ötemiş Hacı, İlbars Han döneminde hayatta olan Cengiznâme'nin yazarıdır. Araştırmalara göre İlbars Han'ın sarayında, saray kâtibi olarak çalışmıştır. Sırderyâ Irmağının aşağı boylarında yaşayan Yâdigâr-Han neslindendir.[33]

Ötemiş Hacı, eserini yazmadan önce Harezm'i, Altın Ordu'nun güney bölgelerini, Hazar Denizi'nin çevresini ve İdil ırmağının aşağı kısımlarını daha kesin bilgiler elde edebilmek ve bölgenin coğrafyasına hakim olabilmek için gezmiş ve araştırmıştır. Araştırma esnasında bölge insanlarıyla iletişime geçip onların ağızlarından rivayet edilen olayları kayıt altına almıştır. Bu anlatılan olaylar, kitabında olayı görenler tarafından rivayet edilmektedir: *"O Kulzum, Hazar denizinden gelen yolda, pek çok kollarla koylar ayrılıyor. Yol, bu koyların üzerinden geçip gidiyor. O yol üzerinde yüksek kum tepeleri bulunmaktadır. Ben fakir, o yerleri gördüm. Onların adı Kır-Maçak(/Mecak)'tır."(42b,6-7-8)* [34]

Bizim inceleme sahamız Ötemiş Hacı'nın kullandığı Çağatay Türkçesi olmasına rağmen aslında bu eserde tarihçilerin de ilgisini çekecek bilgiler yer almaktadır. Cengiznâme, Cengizhan ve Cengizhan'ın oğullarının 13.-14.

[31] Tuncer Gülensoy**, Ötemiş Hacı Cengiznâme**, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 2009, s.7.
[32] Gülensoy, 2009, s.8.
[33] Gülensoy, 2009, s.7.
[34] Gülensoy, 2009, s.8.

yüzyıllardaki Batu Han ile başlayıp Toktamış Han'ın başa geçinceye kadarki yönetim yılları ile ilgili bilgiler vermektedir.[35]

Berdibek-Han'dan sonra Altın Ordu'da yönetimi ele alan Şeybân-Hân ve torunları ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. "*Canıbek-Han'ın annesi Tay-Tuglı-Begim, Mangg-gutay'ın oğlu Hızır-Han'ı yanına çağırıp, saray vilayetinin hanı yaptı."(50b,3-12)* Peki, Hızır-han kimdir? Ötemiş Hacı'ya göre; "*O Şeybân Hân neslinden Manggutay oğlu Hızır-Oğlan derlerdi (bir kişi vardı). Manggutay yurdu Ak-Köl denilen yer idi." (50b,6-11).* Cengiznâme'nin anlatıldığı önemli kaynaklardan biri olan Reşidü'd-din'e göre ise Manggutay, Şeybân-Hân'ın torunudur.[36]

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi Cengiznâme, hakim olunan bölgedeki sözlü anlatımlara önem vermiş ve bunlar üzerinde durmuştur. Bu nedenle tarihçi V. Barthold, Ötemiş Hacı'yı *"efsânelerin erbâbı"* olarak tanımlamıştır. Ötemiş Hacı, öğrendiği efsaneleri kitaba kaydederken bunları kendi süzgecinden geçirip analiz ettikten sonra kullanmıştır. Bunu da eserinde bizzat kendi ifade eder: *"Onların (Altın Ordu hanlarının) hakkındaki en doğru bilgiyi elde etmeye niyetli olduğum için, yaşlı birisi efsâneleri iyi biliyor dedikleri zaman onun yanına gider ve sorardım. Böylece gerçeği ortaya çıkartmaya çalışır ve mantık terazisinde tartıp, yararlı olanları aklımda tutar, diğerini ise unuturdum." (36b, 10-18;37a, 8-17;37b, 1-2).* [37] demiştir.

Cengiznâme'de adlandırılan bölge isimleri de araştırmacılara bilgi kaynağı olmuştur. M. H. Abuvetinova, Cengiznâme'deki bölge isimlerinden bahsederken, benzetmeleri çok yerinde ve doğru bulmuştur. Ötemiş Hacı'nın adlandırdığı bölgelerden biri *Ulak*'tır. Bu bölge bugün Polonya ve Macaristan sınırları içerisindedir. Fakat Cengiznâme'nin yazıldığı zamanlarda *Koral* adıyla isimlendiriliyormuş. (Aslında *Ulak* adı da Moğollar zamanında *Ulakut* adından geldiği söylenir.) Kitabında *Kolar* bölgesini şu şekilde anlatmaktadır; "*Şeybân Hân Koral vilâyeti üzerine yürüdüler. Koral çok büyük vilâyettir. Şeybân Hân'ın burada çok savaşları oldu. Sonunda fethedip Koral'ı başkent yaptı. Orada vefat etti."(41a,3-4-5)*[38]

Deşt-i Kıpçakların İslamiyeti kabul etme konusunda da Ötemiş Hacı önceden kabul edilen bilgilerin aksini söylemiştir. O da şöyledir: "*Deşt-i Kıpçak vilâyeti*

[35] Gülensoy, 2009, s.9.
[36] Gülensoy, 2009, s.9.
[37] Gülensoy, 2009, ss.9-10.
[38] Gülensoy, 2009, s.11.

Berke-Han devrinde baş eğdiği zaman, kâfirlerin, çoğu islâmiyeti kabul etmiştir." (43a,15-16) Cengiznâme'nin yazarından önce Deşt-i Kıpçakların, Özbek Han zamanında İslamiyeti kabul ettiği biliniyordu. Fakat Ötemiş Hacı'nın verdiği bilgilere göre bu olay Özbek Han'dan daha önce Berke-Han zamanında olmuştur.[39]

Ötemiş Hacı tarihe objektif yaklaşarak pek çok konuyu aydınlattığı gibi Cuçi konusunda da diğer kaynaklardan farklı bilgiler vermiştir. *Tabakât-i Nasirî'* ye göre : Cuçi, Kıpçak ülkesinin hava ve suyunu görür ve babasına başkaldırır. Çünkü oraların temiz havasını, doğasını ve el değmemiş güzelliklerini görünce babasının yok ettiği halklar ve ülkeler aklına gelip onun çıldırdığını düşünür. Kıpçak ülkesindeki gibi tatlı suların, geniş ovaların başka yerde olamayacağını düşünerek babasını avda öldürüp, Muhammed-Sultan ile devleti eski haline dönüştürmek istemiştir. Bu durumu babasına iletmiştir. Bunun üzerine Cengizhan oğluna kuvvetler yollamıştır. İşte bu noktada *Reşidü'd-din,* baba ile oğulun karşılaşmasını şu şekilde anlatmıştır: "*Hârezm'i ele geçirildikten sonra Cuçi Han, ağırlıklarının bulunduğu İrtiş sâhiline gitti ve kendi ordusuna katıldı. Daha evvel Cengiz-Han, Cuçi'nin sefere çıkıp Başkırd, Urus, Çerkes, Deşt-i Kıpçak vb. ülkelere baş eğdirmesini emretti. Cuçi Han bu emre itaat etmemiştir. Cengiz Han çok kızmış, "Ben onu idam ederim; şefkatimi göremeyecektir!"* [40]

Birçok tarihçi Cuçi'nin hikâyesi ile ilgili benzer örnekleri verseler de (Mahmud İbn Vahn, Ebu'l-Gâzi Bahadır Han gibi.) Ötemiş Hacı, bu olay hakkında farklı bilgilere yer vermektedir. Ötemiş Hacı'nın anlattıklarına göre; Cengiz Han'ın oğullarından en büyüğü Cuçi'dir. Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak ve Harezm vilâyetlerini ona vermiştir. Fakat Cuçi Han bir gün Deş-ti Kıpçak vilâyetine gittiği zaman av için dağa çıkar ve ok atarak maral sürüsünü kovaladığı esnada atından düşer ve orada boynu kırılarak ölür. (37b, 6-11), şeklinde ifade etmiştir.[41]

Ötemiş Hacı'nın yazmış olduğu Cengiznâme adlı eserde üzerinde durulması gereken asıl konu, bu eserin diğer kaynaklarda bulunmayan bilgilere yer vermesidir. Tarihin bilinmeyen bazı konularını aydınlatabilecek hüviyette bir eserdir. [42]

[39] Gülensoy, 2009, ss.11-12.
[40] Gülensoy, 2009, s.12.
[41] Gülensoy, 2009, s.13.
[42] Gülensoy, 2009, s.13.

II.BÖLÜM

OLUMSUZLUK VE YOKLUK KAVRAMLARI

2.1. OLUMLULUK – OLUMSUZLUK

İnsan hayatındaki ve dünyadaki her şey olumlu özelliklerin yanında olumsuz özellikleri de barındırmaktadır. Bu şekilde anlam kazanır ve tanımlanır. Bir varlığın veya nesnenin anlam kazanabilmesi onun var olmasıyla eşdeğerdir. Tersi durumda yani var olmayan, gerçekliği söz konusu olmayan durumları, nesneleri veya varlıkları tanımlayabilmek imkansızdır. Dolayısıyla var olmayan bir nesne, varlık ya da durum gerçek olan / var olan ile mümkündür. Biri olmadan diğerini anlamlandıramayız.[43] Nasıl ki var-yok, güzel-çirkin, uzun-kısa, olumlu-olumsuz vb. kavramlar zıttıyla mümkünse milli ve kültürel değerlere sahip olan insanlarda kendi duygu, düşünce ve hislerini anlamlandırır iken dil sistemi içerisinde olumlu-olumsuz kavramları kullanırlar. [44]

İlhan ve Kabadayı, olumluluk-olumsuzluk ile ilgili şunları söylemektedir: "Doğadaki her şey zıttıyla mevcuttur. Tüm nesnelerin varlığı gibi yokluğu, tüm oluş ve hareketlerin gerçekleşmesi gibi gerçekleşmemesi söz konusudur. Dolayısıyla doğadaki bu zıtlık varlık-yokluk, oluş-olmayış ya da olumluluk-olumsuzluk şekillerinde ortaya çıkmaktadır."[45] Bu durum dile de yansımıştır. İsim, sıfat ve eylemlerin olumlu şekillerinin yanında olumsuzlukları da dile işlemiştir.

Olumsuzluk terimi yalnızca dil bilim araştırmacıları tarafından değil aynı zamanda felsefe, matematik, sosyoloji, mantık gibi bilim alanlarının da üzerinde durduğu bir kavramdır. Özellikle dildeki ve felsefedeki olumluluk-olumsuzluk, varlık-yokluk tartışmaları çok eskilere dayanmaktadır.

Ferruh Ağca, felsefi açıdan olumsuzluğu şu şekilde ifade etmiştir: *"Felsefi açıdan olumsuzluk; her bir nesne ve kavramın ancak olumlu ya da nötr haliyle mevcut olduğunu ve mevcut şekle karşıt olmak ya da olan karşısında olmayanı ifade etmek ile olumsuz seviyenin elde edildiğini ifade eder. Bu*

[43] Ağca, 2010, s.1.
[44] İlhan, Kabadayı, 2017, s.10.
[45] İlhan, Kabadayı, 2017, s.10.

çerçevede olumluluk gerçek, olumsuzluk ise gerçek olmayan şeklinde değerlendirilir."[46]

Dil bilim açısından olumsuzluk; yapı görünüşü ve anlam bakımından karmaşıktır. Yani olumlu bir cümle olumsuzluk işaretleyicileri ile olumsuzlaştırılabilir iken bunun yanında farklı fonksiyonlarla bir cümlenin, kelimenin olumsuzluğu da yapılabilir.[47] Aynı durumu İlhan ve Kabadayı şu şekilde ifade etmiştir: "Bütün dillerde direkt olumsuzluk anlamı ve işlevi taşıyan sözcük ve eklerin varlığı yanında çeşitli bağlam ilişkileriyle, farklı kullanım yapıları içinde olumsuzluk anlamı kazanan kelime ve eklerin varlığını da belirlemek mümkündür."[48]

2.2. DİL BİLİMİNDE OLUMSUZLUK İLE İLGİLİ TEORİ VE YAKLAŞIMLAR

Dünyadaki bütün diller olumsuzluk şekillerine sahiptir. Olumsuzluk bütün dillerde çeşitli şekiller ve metodlarla yapılagelen evrensel gramatikal yapıdır. Fakat tabîdir ki dillerdeki olumsuzluk şekilleri birbirlerinden farklı şekillerde ve metodlarda yapılır.[49]

Dil biliminde olumsuzluk kavramı, tek bir çerçeveden incelenebilecek bir alan değildir. Görülenden daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Genel olarak dil bilim çerçevesinde olumsuzluk; anlam bilimi, söz dizimi, biçim-söz dizimi ve biçim bilimi gibi farklı kollarda incelenen bir alandır.[50]

Birçok araştırmacının olumsuzluk ile ilgili teori ve yaklaşımları vardır. Bunlardan biri Zeijlstra'dır. Zeijlstra, dillerdeki olumsuzluk unsurlarını üç bölüm altında dört gruba ayırarak incelemiştir. Olumsuzluk unsurlarının söz dizimi, anlam bilimi ve sözcük bilimi açılarından değişiklik gösterdiğini söyleyerek olumsuzluk unsurlarını dört gruba ayırmıştır. Zeijlstra'ya göre olumsuzluk unsurları;

1. *"olumsuzluğa işaret eden ve söz dizimsel olumsuzluk açısından değerlendirilenler,*

[46] Ağca, 2010, s.2.
[47] Ağca, 2010, s.2.
[48] İlhan, Kabadayı, 2017, s.11.
[49] Ağca, 2010, s.2.
[50] Ağca, 2010, s.2.

2. *bağlı oldukları yapı ya da cümleye göre değişebilen ve bütün cümleyi olumsuzlaştıranlar,*
3. *söz dizimsel kurgu içinde cümledeki pozisyonuna göre şekillenen ve bazen olumsuzluğa sebep olmayan sözcükler,*
4. *belli kurala bağlı olmadan anlam bilimi açısından olumsuzluk ifade eden fiil ve edatlardan meydana gelen olumsuzluk şekilleri. ”*[51]

Zeijlstra'nın bahsettiği bu dört olumsuzluk unsurunun 3. ve 4. maddesi anlam bilimsel olumsuzluk ile açıklamıştır. Zeijlstra, söz dizimsel ve yapısal olumsuzluğu da birbirinden ayırmıştır. Ona göre eğer bütün bir yargı olumsuzlaştırıcı ifadenin alanı altındaysa söz dizimsel olumsuzluğa sebep olur iken buna karşılık, olumsuzlaştırıcı belli bir yapıya uygulanıyorsa, bu da yapısal (biçim bilimsel) olumsuzluğa sebep olur.[52]

Veselinova, dünyadaki dilleri A ve F grubu diye ikiye ayırmıştır. Ona göre A grubundaki dillerde fiil ve isim olumsuzlukları ve yokluk şekilleri aynı eklerle ya da yapılarla yerine getirilebilirken F grubundaki dillerde işaret edilen isim ve fiil olumsuzluk ve yokluk şekilleri farklılık göstermektedir. F grubuna Türkçeyi örnek göstermiştir.[53]

Ferruh Ağca'ya göre olumsuzluk ifadeleri; "*Dil biliminin doğrudan hangi alanına ait olduğu konusu tartışılmalıdır. Bu bakımdan bugüne kadar çeşitli dillerdeki olumsuzluk yapıları dil bilimin farklı bakış açılarıyla ele alınıp incelenmiş, bazı yapılarda ise dil biliminin hangi alanına ait olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. ”*[54]

---

[51] Hedde Zeijlstra, "**Negation in Natural Language: On the From and Meaning of Negative Elements**", Language and Linguistics Compass**,** 2007, ss.498-518'den aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010, s.2.

[52] Hedde Zeijlstra, "**Negation in Natural Language: On the From and Meaning of Negative Elements**", Language and Linguistics Compass**,** 2007, ss.498-518'den aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010, s.4.

[53] Ljuba Veselino, "**Towards a Typolog of Negation in Non-verbal and Existential Sentences**", 80th annual Meeting of the Linguistic Society of America, University of New Mexico, Albuquerque, New Mexico, 2006, January 5-8'dan aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010, s.4

[54] Ağca, 2010, s.5.

Dil bilimcilerin olumsuzlukla ile ilgili yaptıkları genel tasnifleri daha iyi anlamak adına aşağıdaki başlıklarda anlam bilimi, biçim bilimi, söz dizim ve standart olumsuzluk terimleri üzerinde durulmuştur.

2.2.1. Anlam Bilimi Açısından Olumsuzluk

Anlam bilimi açısından olumsuzluğa sahip olan yapılar, olumsuzluk işaretleyicilerine sahip yapıların anlam boyutu üzerinde durmakla birlikte aynı zamanda bir cümlede olumsuzlaştırıcının bulunmadığı halde cümleyi anlamsal olarak olumsuz yorumlatabilecek yapılarla da ilgilidir.[55]

İlhan ve Kabadayı'nın ifadesine göre; "Olumlu anlam taşıyan kelimelerin bağdaştırmalar veya alışılmamış bağdaştırmalar yoluyla olumsuz bir çağrışım değeriyle sözdiziminde kullanılması, sözdiziminde kelimelere yüklenen anlamlarla olumsuz bir durum ifade etmesi anlamsal olumsuzluktur." Bununla beraber Nadir İlhan aynı yazısında, sözdiziminde cümleye olumsuzluk anlamı katan bağlaç, edat görevli kelimelerin de anlamsal olumsuzluk içerisinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedir.[56]

Güzel, iyi, aşk, çiçek gibi kelimelerin insanlarda olumlu çağrışımlar uyandırdığı gibi, çirkin, kötü, savaş, mutsuz gibi kelimelerin insanlarda olumsuz çağrışımlar uyandırdığı herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir.[57]

İnsanlar aralarındaki iletişimde, bazı durumlarda olumsuz eklerin olduğu cümle yapılarını kullanmazlar. Bazen olumlu anlam taşıyan cümle, olumsuz bir cümleyi veya istenmeyen bir durumu ifade edilebilir. "Ne çalıştı ne dinlendi, zamanını boşa harcadı. (Hem çalışmadı hem de dinlenmedi, zamanını boşa harcadı.). Örnek verilen cümle yapısal olarak olumlu iken anlamasal olarak olumsuzdur.[58]

Örnekte de görüldüğü gibi yapı bakımından herhangi bir olumsuzluk yokken anlamı olumsuz yaptığı görülmektedir. Cümlede geçen kelimelerin anlamında olumsuzluk yoksa ve biz bunu yapı bakımından olumlu, anlam bakımından olumsuz bir cümle yapmak için edat, soru işareti, soru zamiri, soru sıfatı, soru zarfı gibi öğeler ile olumsuzlaştırabiliriz.

---

[55] Ağca, 2010, s.5.
[56] İlhan, Kabadayı, 2017, s.34.
[57] İlhan, Kabadayı, 2017, s.34.
[58] İlhan, Kabadayı, 2017, s.35.

2.2.2. Biçim Bilimi, Biçim-Söz Dizimi, Söz Dizimi Açısından Olumsuzluk ve Standart Olumsuzluk

Olumsuzluk, olumlu yapıdaki herhangi bir kelime ve kelime öbeğine eklenen olumsuzluk işaretleyicileriyle oluşturulur. Bu çerçevede bakıldığında aslında olumsuzluk, biçim bilimin alanına girmektedir. İşaretleyiciyle beraber biçim biliminin alanına girmiş olmasına rağmen, fiillerdeki olumsuzluk işaretleyicileri doğrudan cümlenin anlamını etkilediğinden dolayı söz dizimi çalışmaları alanına da girmektedir.[59]

Dünyadaki dillerin büyük bir kısmında olumsuzluk şekilleri, fiillere eklenen işaretleyiciler yardımıyla yapılmaktadır. Bu fiillere eklenerek olumsuzluk yapan işaretleyiciler "*standart olumsuzluk"* olarak isimlendirilir. Bu terimi dil bilim alanında ilk kullanan Payne olmuştur. "Herhangi bir olumsuzluk şeklinin standart olumsuzluk olabilmesi için, cümlenin çekimli bir fiile eklenmiş ya da çekimli bir fiilin yanındaki işaretleyici tarafından olumsuzlaştırılmış olması gerekmektedir."[60]

Olumluluk, herhangi bir işaretleyiciye gerek duymamakla birlikte, olumsuzluk ifade şekillerinde işaretleyiciye ihtiyaç vardır. Fakat bu olumsuzluk işaretleyicileri her dilde farklılık gösterebilmektedir. Bu noktada Dahl'ın dünya dillerinde görülen, biçim bilimsel olumsuzluğu gösteren tasnifi önemlidir. Dahl biçim bilimsel olumsuzluğu 4 kısma ayırmıştır:

1. Ön-eklerle yapılan olumsuzluk,
2. Son-eklerle yapılan olumsuzluk,
3. Vezne / ölçüye bağlı olumsuzluk,
4. İndirgeyici olumsuzluk.[61]

---

[59] J. R. Payne, "**Negation**", Language Typology and Syntactic Description (Ed: T. Shopen), Cambridge, 1985, ss. 197-242'den aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010, s.11.

[60] J.R. Payne, "**Negation**", Language Typology and Syntactic Description (Ed: T. Shopen), Cambridge, 1985, ss. 197-242'den aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010, s.11

[61] O. Dahl, "**Typology of Sentence Negation**", Linguistics 17**,** 1979, ss. 79-106'dan aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010, s, 11.

Payne ise, isim cümlelerindeki olumsuzlukları da ekleyerek dünya dillerindeki olumsuzluk şekillerini 4 gruba ayırmıştır:

1. Biçim birimlerle yapılan olumsuzluk,
2. Olumsuz edatlarla yapılan olumsuzluk,
3. Olumsuz fiillerle yapılan olumsuzluk,
4. Olumsuz isimler.[62]

Son yıllarda özellikle Mietamo ve Veselinova gibi araştırmacılar evrensel dil bilimi çalışmalarında, işaretleyici ile olumsuzlaştırılmış yapıları aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır:

1. Olumsuzluk
   1.1. Fiillerde Olumsuzluk (Standart Olumsuzluk)
   1.2. İsim Cümlelerinde Olumsuzluk
2. Yokluk
3. Olumsuzluk Niceleyicileri[63]

2.3. YOKLUK İFADE ŞEKİLLERİ

Olumsuzluk denildiğinde genel itibariyle fiillerdeki olumsuzluk şekilleri akla gelse de, isim cümlelerindeki olumsuzluk gibi isimlerde de bir nesnenin, kavramın varlık ya da yokluk durumlarını ifade eden şekilleri olumsuzluk kavramı içerisinde değerlendirilir.[64]

Varlık / yokluk şekilleri, herhangi bir kavramın, nesnenin olması ya da olmaması, bulunması ya da bulunmaması açısından olumsuzluk ile ilgilidir. Varlık / yokluk şekillerindeki olumsuzluk herhangi bir nesnenin ya da kavramın var olup olmadığı ile ilgilidir.[65]

Tarihî Türk dillerinde de *bar* ve *yok* sözcükleri ile isimlerin varlık ve yokluk durumları işaretlenmiştir.

---

[62] J. R. Payne, "**Negation**", Language Typology and Syntactic Description (Ed: T. Shopen), Cambridge, 1985, ss. 197-242'den aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010, s.63.

[63] Matti Miestamo, "**Negation - An Overwiev of Typologicaal Research",** Language and Linguistics Compass, 20017, ss.552-570'den aktaran Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010.

[64] Ağca, 2010, s.18.

[65] Ağca, 2010, s.18.

III.BÖLÜM

CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK VE YOKLUK

3.1. CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK

3.1.1. Fiil Cümlelerinde Olumsuzluk

Fiil cümlelerinde olumsuzluk, fiil kök veya gövdeleri ile fiil çekim ekleri arasına -mA- olumsuzlaştırıcısı getirilerek yapılır.[66]

3.1.1.1. Basit Fiillerde

Basit fiiler, daha fazla anlamlı ögelere ayrılamayan kök halindeki fiillerdir.[67]

3.1.1.1.1. Bildirme Kipleri

Zaman anlamı taşıyan kiplerdir. Yapılmış, yapılmakta olan veya yapılacak olan işleri haber verme ve yargı bildirme niteliği taşırlar. Olumlu-olumsuz kök ve gövde halindeki bütün fiileri kapsamaktadır. [68]

3.1.1.1.1.1. Basit Zamanlar

3.1.1.1.1.1.1. Geniş Zaman

Geniş zaman, fiildeki işin başlayıp devam ettiğini ve edeceğini gösterir. Geniş zaman aynı zamanda gelecek, şimdiki ve geçmiş zamanı içine alan bir zamandır. Türkiye Türkçesinde fiillere *–r, -Ar, -Ir, -Ur* ekleri getirilerek yapılır. Geniş zaman eki, Orhun metinlerinden itibaren kullanılmaktadır.[69] Tarihî Türk lehçeleri alanında bu çekim için kullanılan yapılar aşağıda verilmiştir:

[66] Korkmaz, 2009, s.573.
[67] Korkmaz, 2009, s.528.
[68] Korkmaz, 2009, s.583.
[69] Korkmaz, 2009, s.637.

Tablo 1: Geniş Zamanın Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı

	Eski Türkçe	**Karahanlı Türkçesi**	**Harezm Türkçesi**	**Kıpçak Türkçesi**	**Çağatay Türkçesi**	**Eski Anadolu Türkçesi**
Olumlu Cümlede	**-*r*, -Ar, -Ur**	**-r, -Ar, -Ir, -Ur**	**-*r*, -Ar, -Ur, -(y)Ur**	**-r, -Ar, -Ir, -Ur**	**-r, -Ar, -Ur**	**-r, -Ar, -Ir, -Ur**
Olumsuz Cümlede	**-mAz**	**-mAz**	**-mAs, -mAz mAzIn, -mAn**	**-mAs, -mAz, -mAn**	**-mAs, -mAz -mAn**	**-mAz**

Harezm Türkçesine kadar olumsuz cümlelerde *–mAz* eki kullanılırken Harezm Türkçesiyle beraber bunun yanında *–mAs* da kullanılmaya başlanmıştır: *ay-maz men, bar-mas men, bil-mes men, indür-mez.*[70] Bununla beraber Harezm Türkçesinde 1. t.k. şahıs çekiminde olumsuzluk ekinin Oğuz Türkçesi etkisiyle bazen *-mAzIn* ve *-mAn* şekilleri de kullanılmıştır: *bil-mezin, bil-men, kıl-man, kıl-mazın.*[71] Kıpçak Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu *-mAs, -mAz, -mAn* ekleri ile yapılmıştır. Kıpçak Türkçesinde *–mAn* eki Harezm Türkçesinde olduğu gibi 1.t.k. şahıs çekiminde olumsuzluk eki olarak kullanılmıştır.[72] Çağatay Türkçesinde ise geniş zamanın olumsuzu için *-mAs* kullanılmıştır. Fakat bunun yanında 1.t.k. şahısta *'s'* sesinin düşerek zamirin ekleştiği örnekler de bulunmaktadır. Çağatay Türkçesinde *-mAz* biçimine de rastlanılmaktadır. 1.t.k. şahıs çekiminde Oğuz Türkçesi etkisi olarak geniş zamanın olumsuzu *-mAn* biçiminde de yapılmıştır. Oğuz Türkçesi etkisiyle zamirin ekleştiği *-mez-em* biçimininde; anla-man *"anlamam",* bar-man *"varmam",* bil-men *"bilmem";* bil-mez-em *"bilmem*"; bar-mas sen vb. örnekler görülmektedir.[73]

Nitekim klasik dönem şairi olan Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinde geniş zamanın olumsuz biçimi *–mAs* ile yapılmıştır:

[70] Necmettin Hacıeminoğlu, **Harezm Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1999, s.175.
[71] Mustafa Argunşah, **Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s.198.
[72] Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
[73] Mustafa, Argunşah, **Çağatay Türkçesi,** Kesit Yayınları, 2014, s.167.

- İlāhī taḳdīr ḳılġanınŋnı ḳılurġa ni iḫtiyār ḳılmas-min dimekge kimniŋ ḥaddi bar.M.2a-24) *İlahi; takdir ettiğini yapıp yapmama seçeneği olur mu, yapmam demek kimin haddine!*
- Her nige kim teşbīh ḳılılsa oḫşa**mas**-sin. *Her neye teşbih edilsen benzemezsin.* (M.1B-13)
- İlāhī sindin yamalıġ kil**mes**. (M.2a-21) *İlahi senden kötülük gelmez.*
- Her kişi kim ulusga raḥm it**mes**. (Ç.H.3b-37) *Kimse ulusa merhamet etmez*
- Aŋa raḥm eyle**mes** kerīm ü raḥīm. (Ç.H.3b-37) *Kerim ve rahim olan Tanrı ona merhamet etmez.*
- İlge ni kilse andın al**mas** pend,. (Ç.H.5b-62) *Başına gelenden öğüt almaz,*
  Ol ki kinglini ḳıldı ġaflet bend, *Gönlünü gaflet bağlamış kişi,*
  Kim ki pende aldı ilge tüşgendim, *Halkın başına gelenden ibret alan,*
  Anı bil kim irür sa‘ādet adet-mend. *Bil ki mutlu bir kişidir.*
- Vā‘iẓı kim ki aytur ve kıl**mas** (Ç.H.5b-66) *Bundan daha büyük öğüt olmaz.*
- Ki bol**mas** ildin emr ü nehy meslūb. (K.S.M.2a-71) *Emir ve yasakta halk giderilmiş olmaz*
- Kişige ma’bā ma‘lūm bolur ve ba‘żıdın bol**mas.** (N.C.4a)*Bazıların sözlerinden anlam çıkar bazısından çıkmaz.*
- Ba‘ẓı kişiniŋ belīg ma‘nīlıḳ elfāẓın ma‘lūm ḳıl**mas**. (N.C.4a) *Bazıları kişinin güzel anlamlı sözlerini bilmez.*
- Belki öz ma'nīsiz elfāẓını sürmekidin hem ġarażı bī-ma‘na irkenin ma‘lūm bil**mes.** (N.C.4a) *Kendi anlamsız sözlerini ortaya koymakla anlamsız bir işe koyulduğunu düşünmez.*
- Ba'zınıng elfazıdın kişige ma'na ma'lum bolur ve ba'zıdın bol**mas** (N.C.4a) *Bazılarının sözleri kişiye malum olur ve bazıları olmaz.*
- Ba’żı kişiniŋ belīġ ma‘nīliḳ elfāẓın ma‘lūm ḳıl**mas.** (N.C.4a) *Bazı kişi güzel manalı sözler bilmez.*
- Baḳıp turay disem, ḥamiyyet ruḫṣat bir**mes.** (N.C.10a) *Bakayım desem haysiyet izin vermez.*
- İzzet bir**mes** naḳd u direm barlıġı. (N.C.19b-81) *Para pulun olması yücelik vermez.*
- Hergiz bol**mas** cāh u direm zārı azīz. (N.C.19b-83) *Makam ve para için yalvarmak olmaz.*

- Bir**mes** taṭvīl çün suḫandan sözge. (N.C.27b-161) *Söz söylemesini bilen sözü uzatmaz.*
- ‘Ādil közige bu ka'be ol deyr ol**mas.** (N.C.27b-162) *Adil için Kâbe, kilise ayrımı olmaz.*

  ‘Ālemġa cefā ḳılurda il ġayr ol**mas.** *İnsanlara cefa eden kişi fark gözetmez.*

  ‘Ādilġa be-coz ḫayr sarı seyr ol**mas.** *Adaletli kişi için hayırdan başka yol olmaz.*

  Ẓālim kişiniŋ ‘āḳıbeti ḫayr ol**mas.** *Zalim kişinin yolu hayırlı olmaz.*
- Her kimde ki ‘ilm kīl ü ḳāli bol**mas.** (N.C.32a-206) *Kim bilim lafı etmez*

  ‘İlm ehliġa söz dirge mecāli bol**mas**. *Bilginlere söz söylemeye mecali olmaz*

  ‘Ālem mülkiniŋ intiḳāli bol**mas**. *Dünya mülkünün nakli olmaz*

  Şeh-i ‘ālem eger bolsa zevāli bol**mas.** *Alemin padişahı da olsa onun soznu olmaz.*
- Tap**mas** her kān-ı sūd düşmenlıġıġa. (N.C.32a-208) *Her faydalı şeyin düşmanlığını yapmaz.*
- Her kimse ki nüktesi firāvān bol**mas.** (N.C.32b-213) *Her kim ki sözü çok olmaz.*

  Til renciġa ḳalmaḳlıġı imkān bol**mas.** *Dili yüzünden sıkıntıya düşmez.*

  Köp sözgüçige ġayr noḳṣān bol**mas.** *Çok konuşan kişiye başka eksiklik gerekmez.*

  Her kim ki ḫāmūş oldı peşīmān bol**mas**. *Kim suskun olursa perişan olmaz.*
- Ḥırṣ ehliġa ġayr nīş sançıl**mas** hīç *Hırslı için başka darbe saplanmaz.*

  Baġrıdın anıŋ bu nīş ayrıl**mas** hīç. *Böylelerinin bağrından darbe ayrılmaz.*

  Bu mehleke içre fikrini ḳıl**mas** hīç. (N.C.35b-243) *Bu tehlike için yine de hiç düşünmez.*
- Ṣıdḳ ehliġa ṣīve coz selāmet bol**mas.** *Doğru kişiler için güvende olmaktan başka bir durum yoktur.*

  Her işde ki meyl itse ġarāmet bol**mas.** *Hangi işe yönelseler zorlukla karşılaşmazlar.*

  Yalġançıġa kim ġayr nedāmet bol**mas.** *Yalancılar içinse pişmanlıktan başkası yoktur.*

  İl ileyide ta‘ẓīm ü kerāmet bol**mas.** (N.C.36a-249) *Halkın gözünde yücelmezlerve değer görmezler.*

- Fısḳ ehliġa bol**mas** kişi ḳılmaḳ ḥurmet. (N.C.36b-253) *Günahkâr kişilere saygı gösterilmez.*

  Kim bir**mes** anıng ḥāliġa revnaḳ ḥurmet. *Saygı göstermek onun durumunu değiştirmez.*
- Her kim sözü fuḩş ‘aḳl anga rām ol**mas.** (N.C.36b-254) *Sözü fuhuş olan kişiye akıl boyun eğmez.*

  Bu nev‘ kişi negü serencām ol**mas.** *Bu tür kişinin başaına nasıl iş gelmez.*
- Düşnāmıdın özge ‘aḳlġa kām ol**mas.** (N.C.37a-254) *Aklının sövmekten başka bir isteği yoktur.*

  Bu ṭurfe ki düşnām anga düşnām ol**mas.** *Kendine sövmeyi bile sövgü kabul etmez.*
- Tap**mas** taġyīr olça muḳadder bolmış. (N.C.37a-256) *Kaderde olan bir şey değişmez.*

Ali Şir Nevâî’ye ait Münâcat, Çihil Hadis ve Nazmü’l-Cevahir’de 45 tane – *mAs* ile yapılan geniş zamanın olumsuz şekli tespit edilmiştir.

Cengizname’de ise – *mAz ve -mAs* biçimlerinin her ikisi de tespit edilmiştir. Bu örneklerin sayısı; 3 tanesi - *mAz*, 10 tanesi - *mAs* olmak üzere toplamda 13’tür.

GENİŞ ZAMAN	**Cengiznâme’de**	**Ali Şir Nevâî’ye Ait Metinlerde**
– mAz biçimi ile	**3**	**45**
-mAs biçimi ile	**10**	

Konuyla ilgili Cengiznâme’de tespit edilen örnek cümleler şunlardır:

- Ammā ménıŋ Ḫānlıkımġa sen çıd**amas**sin-tédi. (C.38a-8) *Ama benim hanlığımı sen uygun bulmazsın, dedi.*
- Muḥammediye kāfir żaife sütini em**mez**, tédiler.(C.41b-2) *Muhammedî olan kâfir kadının sütünü emmez, dediler.*
- Öz ḳolımız bilen omḳa ḳoysaḳ ḫôd toḫta**mas. (**C.42a-16) *Dik koysak, doğru durmaz.*

- Andın nérü deryādın şāḫça su çıḳ**mas turur.** (C.42b-9) *Oradan ileride nehirden fazla su çıkmaz.*
- Ol taġ bir künlükke yaḳın bir kişiniŋ yanından ḳal**mas turur.** (C.44b-16) *O dağ bir günlüğe yakın kişinin yanında geçmez.*
- Ḫân ki İdil deryāsını ki, kéçip ılġadı, kördü ki, kéçip ılġadı, kördü ki, bir taġ hiç kal**mas**. (C.44b-17) *Han İdil nehrini geçip gitti, gördü ki, bir dağ hiç kalmaz.*
- Ḳılalı tések hem, küçümiz yét**mes**. (C.46b-16) *Yapalım desek bile, gücümüz yetmez.*
- Bularnı söylemek kirek**mez** öltürmek kérek!(C.48b-10) *Bunları konuşmak gerekmez,öldürmek gerek!*
- Seniŋ ḫânlıkınġa boyun sun**masdur**,-tédi. (C.52b-10) *Senin hanlığına boyun eğmezler.*
- Bu Bāzerçige boyun sın**maz** tép anı çarlatıp kéltürüp öltürdi. (C.53b-12) *Bu Bâzerçi'ye boyun eğilmez.*
- Méni kél**mes** tép köŋlüŋni yaman ḳılmaġıl. (C.55b-8) *Beni gelmez deyip, gönlünü kötü tutma.*
- Az-köp yét**mes**, ḳaçan yétse bizge téger. (C.56b-10) *Çok zaman geçmez, yakında bize yetişirler.*
- Azlı-köplükimizni bi**lmes**, ḳaçar, tédi.(C.57a-8) *Az ya da çok olduğumuzu bilmez,kaçarlar dedi.*

Oğuz Türkçesi etkisi olarak değerlendirilen *-mAn* biçimine Cengizname'de rastlanmamıştır. Aynı şekilde *–mAn* biçimi Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinde de görülmemiştir.

3.1.1.1.1.1.2. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman kipi, genel olarak fiildeki oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zamanda tamamlanmış, bitmiş olduğunu gösterir. Bu zaman dilimindeki oluş ve kılışın bitmişliğine tanık olma vardır. Yahut bu bitmişlikte konuşanın kesin kanıtı ve bilgisi gerekmektedir.[74] Geçmişten

[74] Korkmaz, 2009, s.584.

günümüze en yaygın ve ortak kullanılan zaman ekidir. Zaman ve şahıs eklerinden önce gelen *–mA* işareti ile olumsuzlaştırılmıştır.

Tablo 2: Görülen Geçmiş Zamanın Tarihî Türk Lehçelerinde Kullanımı

	Orhun Türkçesi	**Eski Uygur Türkçesi**	**Karahanlı Türkçesi**	**Harezm Türkçesi**	**Çağatay Türkçesi**	**Eski Anadolu Türkçesi**
Olumlu Cümlede	**-DI/-DU**	**-DI/-DU -yUk**	**-DI/-DU**	**-DI/-DU**	**-DI/-DU**	**-DI/-DU**
Olumsuz Cümlede	**–mA**	**–mA**	**–mA**	**–mA**	**–mA**	**–mA**

Tabloda görüldüğü gibi tarihsel seyirde görülen geçmiş zamanın olumsuz şeklinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Zaman ve şahıs eklerinden önce *–mA* işaretleyicisi kullanılarak cümle olumsuzlaştırılmıştır.

Ali Şir Nevâ'nin taranan eserlerinde, görülen geçmiş zamanın 15 tane olumsuz şekli tespit edilmiştir. Tespit edilen görülen geçmiş zamanın olumsuz şekilleri şunlardır:

- Çü bildim çın imiş dem ur**madım** hīç. (K.S.M.1b-17) *Çünkü bildim gerçekmiş hiç ses etmedim.*
- Bereket dürridin tap**madın** zīver ṣubḥı. (N.C.13a-18) *Bereket incisiyle süslenmedin.*
- İlāhī ḳaysı 'işyān tīrelıġı bile kim 'āfiyetim yüzi ḳarar**madı**. (M.2b-21) *İlahi; öyle ki isyan karalığı ile bile afiyettimin yüzü kararmadı.*
- Ḳaysı bīdād ṣu'ūbeti kim min ḳara yüzlügge bar**madı.** (M.2b-21) *Hatta zulüm güçlüğü ben kara yüzlüye ulaşmadı.*
- Buḥl u bed-ḥūyluġnı ḳılmadı cem' (Ç.H.3a-31) *Cimrilik ve kötü huyu bir araya getirmedi.*
- Çün ki mü'minni tig**medi** hergiz.
  Bir tüşükdin yılan iki ḳatla. (Ç.H.4a-45) *Çünkü mümini yılan bir delikten iki kere sokmadı.*
- Yana ger bir**medi** cismingde ṣāni' (K.S.M.3b-201) *Senin başka yola gitmene izin vermedi.*
- Hass u ḫāṣāk sarı köz sal**madı**. (N.C.4b) *Çer çöp tarafına kimse bakmadı.*

- Tiken āsībidin könglige pervā ḳal**madı.** (N.C.4b) *Dikenle ilgili gönlünde korku kalmadı.*
- Çü şüphe ḳal**madı** kim, (NC.7b) *Ki çünkü şüphe kalmadı.*
- Körgüz**medi** anı çarḫnıng her ṣubḥı. (N.C.13a-18) *Gökyüzündeki hiçbir sabahta gözükmedi.*
- Kim it**medi** sīm ilge teslīm baḫīl. (N.C.19a-75) *Bir parça gümüş dahi vermedi.*
- Ol bol**madı** ‘ömr-i cāvidāndın nevmid.(N.C.26a-147) *Hayat konusunda ümitsizliğe düşmedi.*
- Bi-aṣl işi bol**madı** 'adāletḳa delīl. (N.C.29b-180) *Soysuzun işi adaletle delillenmedi.*
- Ādil kişige bol**ma**dı ẓālim fīrūz. (N.C.29b-181) *Adaletli kişinin hiç yanında olmadı.*
- Fāṣıḳḳa naṣīb it**medi** çün Ḥaḳ ḥurmet. (N.C.36b-253) *Hak günahkarlara saygıyı nasip etmedi.*

Dolayısıyla Çağatay Türkçesi klasik döneminde görülen geçmiş zamanın olumsuzu yalnızca *–mA* ile oluşturulduğu söylenebilir.

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN	**Cengiznâme’de**	**Ali Şir Nevâî’ye Ait Metinlerde**
–mA Eki İle	**28**	**15**

Cengiznâme’de tespit edilen (28 tane) görülen geçmiş zamanın olumsuzu şunlardır:

- Andın soŋ né bolġanın bil**medim**. Tidi (C.57b-7) *Ondan sonra ne olduğunu bilmedim. dedi.*
- Ezgü bil**medim**. (C.44a-11) *İyice bilemedim.*
- Né üçün ḳabûl ḳıl**madıŋ**? (C.39a-9) *Neden kabul etmedin?*
- Ḳabūl ḳıl**madı** érse, aydı: (C.38a-10) *Kabul etmedi.*
- Sizleriŋ atalarıŋızġa tilegen hem sal**madı**, -téyürler. (C.38b-7) *Sizlerin babalarınızı dilediği yere göndermedi, dediler..*

- Her néçe bégler men ḳıldılar ḳabul ḳıl**madı**. (C.39b-10) *Bütün beyler buna karşı çıktılar,kabul etmediler.*
- Ol aḫşâm tañ atḳunça ol ṣedā ve ol ġavġā tın**madı**. (C.40b-9) *O akşam tan atınca, o ses ve gürültü kalmadı.*
- Ḳala ḫalāyıḳları ġavġā ve ṣedā cihetidin metin āvāzın ma'lūm ḳılıp ḫaberdār
- Taḳı özge kāfir ża'ifeler-niŋ sütini em**medi**. (C.41b-1) *Başka kafir kadınlarının sütünü emmedi.*
- Hiç kişi anıŋ ölgenidin ḫaberdār bol**madı**. (C.43a-12) *Hiç kimse onun öldüğünden haberdâr olmadı.*
- Ḫażret-, Ḫāndın nesl ḳal**madı**. (C.43a-18) *Hazreti Handen nesil kalmadı.*
- Taŋ ki attı, hiç yérde kör**medi**.(45a-6) *Tan attığı zaman, hiç bir yerde kimseyi görmedi*
- Andın baru Özbeg tā'ifesiniŋ İslāmi teġayyur tap**madı**. (C.49b-2) *O zamandan beri Özbek-Han ta'îfesinin Müslümanlıgı bozulmadı.*
- Bu bedbaḫt aŋa āşık boldı, hiç türlik ārāmı-ḳarārı ḳal**madı**. (C.49b-10) *Hiç bir huzuru ve ölçüsü kalmadı.*
- Bu sözni éşitti ki mesciddin yana öyge bar**madı**. (C.50a-3) *Bu sözleri duyduktan sonra mescidden eve gitmedi.*
- Sayın-Ḫān naslidin hiç kişi ḳal**madı**. (C.50b-5) *Sayın- Han neslinden hiç kimse kalmadı.*
- Müddet-i medide bu él -meclisde devr çıḳ**madı**. (C.51b-15) *Uzun zaman geçmesine rağmen bu halk meclisinden gürültü çıkmadı.*
- Méni çarlap hiç söz ayt**madı**, -tédi érse, (C.52b-5) *Beni çağırıp bir şey demedi,*
- Ol râżı bol**madı**, (C.53a-17) *O râzı olmadı.*
- Anıŋ sözige kirip al**madı**. (C.53a-19) *Onun sözüne uyup almadı.*
- Bu bed-baḫt keri bardı, atlan**madı.** (C.58a-15) *Bu bedbaht geri gitti, atlanmadı.*
- Münāsib kör**medük** bu defterde bitilgey. (C.44b-11) *Bu defterde yazmaya uygun bulmadık.*
- Ḳabūl ḳıl**madılar**. (C.39a-7) *Kabul etmediler.*
- Pervāyi ḳıl**madı**lar. (C.47a-12) *Hiç oralı olmadılar.*

- Ḳal’a ḫalâyıḳları hem yatıp uḳla**madılar**. (C.40b-9) *Bütün halayıklar yatıp uyumadılar.*
- bol**madılar**. (C.40b-17) *Kale halayıkları kavga ve bağırış yönünden gelen sesin ne olduğunu alayamadılar.*
- "Yipni tartatururle tégenini bile al**madılar**", - tip tururlar. (C.44b-1) *Ne kadar düşünseler de”ipi çekiyorlar” deyişini anlamadılar.*
- Ol néçük tirildi?- tép il aŋa boyun sın**madılar** érse, Boavul neslidin bolup érdi. (C.53b-9) *O nasıl dirildi? Deyip ona boyun eğmediler.*

3.1.1.1.1.1.3. Duyulan Geçmiş Zaman

Duyulan geçmiş zaman kipi, genel olarak fiildeki oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zamanda tamamlanmış, bitmiş olduğunu gösterir. Bu zaman kesimindeki oluş ve kılışın bitmişliğine tanık olma yoktur. Yani gerçekleşen bir olay, kişi tarafından doğrudan görülmemiş, duyulmamış ya da bizzat olayı kendisi yaşamamıştır. Farkında olmadan işlediğini veya sonradan fark ettiğini, başkasından duyup öğrendiğini ya da gördüğünü bildiren bir şekil ve zaman kalıbıdır.[75]

Tarihî Türk lehçelerinde kullanılan duyulan geçmiş zaman fiil çekimleri aşağıda gösterilmiştir. Genellikle zaman ve şahıs eklerinden önce gelen *–mA* işareti ile olumsuzlaştırılmıştır.

[75] Korkmaz, 2009, s.584.

Tablo 3: Duyulan Geçmiş Zamanın Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı

	Eski Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Harezm Türkçesi	Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
Olumlu Cümlede	**-mIş**	**-mIş**	**-mIş** **-p turur**	**-mIş** **-p(tur)** **-p turur**	**-mIş** **-p(dur)** **-p turur** **-gAn(dUr)** **-gAn turur**	**-mIş** **-p(dUr)**
Olumsuz Cümlede	**–mA**	**–mA**	**–mA** **–mAyIn turur**	**–mA**	**–mA**	**–mA**

Tarihî Türk lehçelerinin hepsinde *–mIş* duyulan geçmiş zaman eki olarak kullanılmıştır.[76] *–mIş* yanında Harezm Türkçesinden itibaren *–p turur (>-pdUr>-p)* ekleri de görülür. Olumsuzunda ise *–mAyIn turur* şekli kullanılmıştır.[77] Olumlu duyulan geçmiş zaman ifadesi için Türkçede farklı şekiller kullanılmış olsa da bu zaman ifadesinin olumsuzu için genellikle *–mA* olumsuzlaştırıcısı kullanılmıştır.

Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinden yalnızca Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn'de duyulan geçmiş zamanın olumsuzu (*–mAmIş*) tespit edilmiştir.

- ġam irmes rūzeġa çün ḳıl**mamış** ḳaṣd. (K.S.M.3b-184**)** *Oruç için sıkıntı değilmiş.*

Görüldüğü gibi Çağatay Türkçesinde bu çekimin oldukça seyrek kullanıldığı söylenebilir.

Cengizname'de de duyulan geçmiş zamanın bir tane olumsuzu tespit edilmiştir.

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâ'i'ye Ait Eserlerde
-mAmIş	**1**	**1**

- Nāgāh eger ḫaṭāsı ya ġalaṭı vāḳı' bol**mamış** bolsa, ġalaṭnı çıḳarıp ḫaṭāsını rāst ḳılsalar. (C.37b-2,3)

[76] Ergin, 2011, ss.183- 279.
[77] Argunşah, 2016, s.198.

Cengiznâme'de duyulan geçmiş zamanın , -p turur / -gAn turur çekimlerinin olumsuzuna rastlanılmamıştır.

3.1.1.1.1.1.4. Gelecek Zaman

Fiilde bildirilen oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan daha sonra yapılacağını bildiren bir kiptir. [78]

Çoğunlukla gelecek zamanın olumsuzu *–mA* işaretleyicisi ile yapılmıştır.

Tablo 4: Gelecek Zamanın Tarihî Türk Lehçelerindeki Kulannımı

	Orhun Türkçesi	Eski Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezm Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
Olumlu Cümlede	**-DAçI -sIk**	**- gA(y)**	**-GA(y) -GAlIr -DAçI -sIk**	**-GU -GA(y) -GA -IsAr**	**-GA(y) -GU**	**-IsAr -DaçI -A -AcAk**
Olumsuz Cümlede	**-mAçI**	**–mA(çI)**	**–mA**	**–mA**	**–mA**	**–mA**

Orhun Türkçesinde, gelecek zamanın olumsuz çekiminde *–çI* eki kullanılmıştır: *yara-maçı "yaramayacak".*[79] Ferruh Ağca'ya göre, Eski Türkçede *–çI* eki yalnızca olumsuzluk yapmamıştır; *–mAçI* ile birlikte olumsuz gelecek zaman yapmıştır. Ağca'nın araştırmalarına göre, Türk Runik harfli diğer yazıtlarda da bu olumsuz işaretleyicisi *(-mAçI)* kullanılmıştır.[80]

Eckmann, Çağatay Türkçesinde mutlak gelecek zamanı ifade eden "*-gu/-gü"* ekinden de bahsetmiştir. Kipin olumlu çekimi şu şekildedir: Fiil tabanı + -ġu/-ġü + iyelik ekleri (+ -dur/durur/turur): *al-ġumdur.* Olumsuz çekiminde ise, olumsuz fiil tabanı + -ġum (+dur) : *al-maġum;* olumlu fiil tabanı + -ġum + yoḳ (tur): *kél-güsi yoḳ*

[78] Korkmaz, 2009, s.623.
[79] Ercilasun, 2011, s.184.
[80] Ağca, 2010, s.70.

şeklinde yapıldığını belirtir.[81] Fakat mutlak gelecek zamanın Cengiznâme'de olumsuz çekimine rastlanılmamıştır.

Eckmann'ın "*Gelecek-İstek"* başlığı altında bahsettiği kipin çekimi: Fiil tabanı + -ġay/-ġey zaman eki (sedasız konsonantlardan sonra daha çok -ḳay/-ḳey bilhassa şiirde –ġa/ġe, -ḳa/ḳe) +şahıs zamirleri şekli, geleceği ifade ettiği gibi; istek, emir, tahmin ve rica belirtmek içinde kullanıldığını söyler.[82] Bu ekler Cengiznâme'de genellikle gelecek zaman anlamında kullanılsa da istek anlamlı kullanımları da vardır.

- Ḫan bolsam burunḳıtek anıŋ mahalını çéke al**maġay**men. (C.39a-12-13) *Han olursam, önceki gibi onun üzüntüsünü çekemeyeceğim.*

Çağatay Türkçesinin şairi olan Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinde gelecek zamanın 12 tane olumsuz şekli tespit edilmiştir. Tespit edilen gelecek zamanın olumsuz şekilleri şunlardır:

- İlāhī nemāzı ki il olmaġunça ḳıl**maġay**-min. (M.2b-24/25) *İlahi; namazı kimseler olmayınca kılmayacağım.*
- Kim ki maḥlūḳ şükrini di**megey**. (Ç.H.3a-35) *Yaratılmışlara teşekkür etmeyecek kişi.*
- Di**megey** dağı şükr ḫālıḳdın. (Ç.H.3a-35) *Allah'a dahi şükretmeyecektir.*
- Kör**megey** fāḳa vü ṭaleb rencin. (Ç.H.7b-86) *Yoksulluk ve isteme sıkıntısı çekmeyecek.*
- Kül**megey** ölse külgü ḥasretidin. (Ç.H.8b-95) *Gülme hasretinden ölse yine gülmeyecektir.*
- Kārī yüz miŋdin biriniŋ muḳabeleside bol**maġay.** (N.C.9b) *Yüz binden birinin karşılığı olmayacaktır*
- Devrān kişige ẓulm füzūn eyle**megey**. Tā'atı ta'abḳa reh-nümun eyle**megey**. İl ẓulm ile ḫalḳnı zebūn eyle**megey**. Kim ẓulmi oḳ anı ser-nigūn eyle**megey**. *Zamane, kişiye fazla zulüm etmeyecektir. İbadeti sıkıntıya kılavuz yapmayacaktır. Kişi zulümle halkı köle etmeyecektir. Çünkü zulmü onu sonunda baş aşağı edecektir.* (N.C.26b-151)
- Ol renc ki çikti ol**maġay** hem żayi'. (N.C.26b-153) *Onun çektiği sıkıntı boşa gitmeyecektir.*

[81] Eckmann, 2012, ss.137-138.
[82] Eckmann, 2012, ss.128-129.

- Bol**maġaylar** bu nef‘din ‘ārī. (Ç.H.2a-16) *Bu dinin yararından uzak olmayacaklar.*

Görüldüğü üzere Çağatay Türkçesinin klasik döneminde gelecek zamanın olumsuz biçimi yalnızca *–mA* işaretleyicisi ile oluşturulmaktadır.

GELECEK ZAMAN	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ye Ait Metinlerde
–mAġAy Eki İle	**8**	**12**

Cengiznâme'de de gelecek zamanın 8 tane olumsuz şekli tespit edilmiştir.

- Ḫudāy Ta'ālā devlet bérse, seni devletimge şerik ḳılıp seniŋ söziŋni ve öyüŋni ve ötüniŋni özge ḳıl**maġaymen**, tép. (C.55b-6) *Huda taalâ devlet verirse, seni devletime ortak edip senin sözünü ve evini ve ricanı unutmayacağım, dedi.*
- Ḫan bolsam burunḳıtek anıŋ mahalını çéke al**maġay**men. (C.39a-12-13) *Han olursam, önceki gibi onun üzüntüsünü çekemeyeceğim.*
- Taḳı faḳirni bu işim me'mūr-mazūr bilseler, indallahde zāyi bol**maġay**. (C.37b-3) *Ve, beni bu işimden dolayı görevli-mazur bilsinler, Allahın indinde zâyi olmayacak.*
- Muŋa él-kün, vilāyet bérip öz ḳaşıngda saḳlamaġıŋ oḫşa**maġay**. (C.40a-15) *Bana il-kün, il verip kendi karşında saklamana benzemeyecek.*
- Aŋa utru çıkıp uruşmaḳımız maṣlaḥat bol**maġay**, tédiler. (C.42a-11) *Ona karşı çıkıp savaşmamız doğru olmayacak,dediler..*
- Hālā bu yérdin turup düşmānlık żāhir ḳılsaḳ işimiz rāst kél**megey**. (C.46b-9) *Halâ bu yerde durup işimiz düşmenlik göstersek, işimiz doğru gitmeyecek.*
- Seniŋ nöker çilikiŋdin boyun tolġa**maġay** biz. (C.52b-2) *Senin hizmetinden boyun kıvırmayacağız.*
- Ol ḥālde sözlemekni bes ḳıl**maġay**sız, tédiler érse, ol hem ḳabūl ḳıldı. (C.43b-13) *O zaman söyleyeceklerinizi kötü söylemeyeceksiniz,dediklerinde, o hemen kabul etti*

Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinde ve Cengiznâme'de gelecek zamanın olumsuzu *–mA* işaretleyicisi ile yapılmıştır.

3.1.1.1.1.1.5. Şimdiki Zaman

Fiilde bildirilen oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda başladığını ve devam etmekte olduğunu bildiren bir kiptir.[83]

Orhun Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde müstakil bir şimdiki zaman eki bulunmamaktadır. Şimdiki zaman ifadesi geniş zaman ekleri ile kurulmaktadır. Fakat Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanda ve geniş zamanda ayrı ayrı ekler kullanılmaya başlanmıştır. Bu yönüyle Çağatay Türkçesi diğer lehçelerinden ayrılır. Günay Karaağaç'ın da ifade ettiği gibi; "Çağatayca'nın, Eski Türkçenin fiil çekiminden ayrıldığı en önemli nokta, şimdiki zaman çekimidir. Eski Türkçede bulunmayan şimdiki zaman çekimini Çağatay Türkçesinde, -a/-e turur/durur şeklinde yardımcı fiille yapmağa başlamış ve daha sonra bu kullanış, -adur/-edür şimdiki zaman ekini ortaya çıkartmıştır."[84] Çağatay Türkçesinde yapılan olumlu şimdiki zaman çekimi "*fiil + -A/-y(dur) + şahıs zamirleri*" ile yapılır iken olumsuzu "*fiil + -mAy(dUr) + şahıs zamirleri*" ile yapılır: al-maydur mén "*almıyorum*", körün-mey sén *"görünmüyorsun"* şeklindedir.[85]

Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinde ve Ötemiş Hacı'nın Cengiznâme'sinde müstakil ek olarak şimdiki zamanın olumsuzuna az rastlanmıştır. Ali Şir Nevâî'deki örnekleri şunlardır:

- İlāhī özlük yamanlıġıdın özlügüm bile öte al**maydur-min** ve yaḫşılarnıŋ… (M.2A-6) *İlahi; benlik kötülüğünden benliğim dolayısıyla geçemiyorum.*
- İtegin yamanlıġımın uyatıdın tuta al**maydur-min.** (M.2A-7) *İyilerin eteğini kötülüklerim ayıbından dolayı tutamıyorum.*

Cengiznâme'deki tespit edilen çekimler aşağıdadır.

- Bu cihettin ḳābūl ḳıl**may**mén. (C.39a-14) *Bu sebepten kabul etmiyorum.*
- "Sén-ok bar! Min bar**may**mén", tép (C.44b-17) *Sen var, ben varmıyorum.*
- Sizler maŋa ınan**may** turursiz. (C.42a-15) *Sizler bana inanmıyorsunuz.*

[83] Korkmaz, 2009, s.611.
[84] Günay Karaağaç, **Lutfî Divanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997'dan aktaran İllknur Aygün Kocaoğlu, **Cengiznâme Üzerine Şekil ve Cümle Bilgisi Çalışması**,(Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s.67.
[85] Eckmann, 2012, s. 139.

ŞİMDİKİ ZAMAN	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ye Ait Metinlerde
-mAy	3	2

3.1.1.1.1.2. Zamanların Birleşik Çekimi

Bir esas fiilin çekime girmemiş ve sadece kip eki almış biçimine, *i-* cevherî fiilinin çekimli şekillerinin getirilmesiyle oluşur.[86] Birleşik çekimin hikâye, rivayet ve şart şekilleri vardır. Hikâye *i-* cevherî fiilinin görülen geçmiş zamanıyla, rivayet *i-* cevherî fiilinin duyulan geçmiş zamanıyla, şart ise *i- cevherî* fiilinin şart şekliyle yapılır. Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine kadar *er-* şeklinde kullanılmıştır. Fakat "olmak" anlamındaki *er-* cevherî fiilinde bulunan *"r"* sesi, Eski Anadolu Türkçesinde düşmüştür; alur-ı-dı "*alırdı",* göriser-i-mişüz "*görecekmişiz",* gelmiş-i-dük "*gelmiştik".* Eski Anadolu Türkçesinde bazen *i-* tamamen düşmüş: *almışduk, başlarmış, görmişse.*[87]

3.1.1.1.1.2.1. Birleşik Çekimli Fiillerin Hikayesi

Kip eki almış esas fiile, *i-* cevherî fiilinin geçmiş zaman eki *(-DI /-DU)* getirilerek oluşturulur. Hikaye kipi, tasarlama ve bildirme kipindeki zaman ve şekil kavramlarına bağlı, hâlen gerçekleşmekte olan, geçmişte gerçekleşmiş ve gerçekleşmesi düşünülen bütün oluş ve kılışların geçmişte kaldığını bildirip hikaye eder. [88]

Türkçenin bütün dönemlerinde birleşik kipli fiillerin hikayesinde *ér-, er-, ir, i-* cevherî fiilinin üzerine *–DI/-DU* eki getirilerek fiillerin hikayesi oluşturulmuştur. Olumsuz biçimleri daima *–mA* ve geniş zamanda ise *-mAs* olumsuzlaştırıcısı ile yapılmıştır. Emir kipinin hikayesi yoktur.[89] İncelenen metinlerdeki veri kısıtlılığından dolayı bu bölümde ayrı ayrı hikaye çekimlerine alt başlıklar açılmamıştır.

Çağatay Türkçesinde fiilerin hikaye çekimi diğer dönemlerde olduğu gibi *ir-*

[86] Korkmaz, 2009, s.732.
[87] Ercilasun, 2011, s.457.
[88] Korkmaz, 2009, s.733.
[89] Korkmaz, 2009, s.733.

cevherî fiilinin üzerine *–DI,-DU* eki getirilerek yapılmıştır. Fiilin olumsuz hikaye şekli ise *–mA* olumsuzlaştırıcısı tarafından yapılmıştır. Nitekim Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinden yalnızca Nazmü'l-Cevâhir'de birleşik kipli fiillerin 3 tane olumsuz hikayesi tespit edilmiştir.

- Ammā meşaḳḳat ü miḥnet keşretidin, belki bıża'at ü ferāġat ḳılletidin bu murāda itegige ve bu maḳṣūd ẕeyliġa iligimni ura al**mas irdim.** (N.C.5a) *Ancak güçlük ve zorluk çokluğundan, hatta bilgi ve dinlenme azlığından bu istek ve amaç eteğine elimi vuramazdım.*
- Ummānıdın zāhir bol**masa irdi.** (N.C.2b-10) *Okyanustan ortaya çıkmasaydı.*
- Bu muḥaḳḳar kelimātda söz medārici rif'atiniŋ ārāyişi sığ**mas irdi** (N.C.3a) *Bu kısaltılmış sözlerde söz mertebelerini uzun uzaya anlatmak sığmazdı.*

Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinde 1 adet olumsuz şart kipi hikayesi, 2 adet olumsuz geniş zaman hikayesi tespit edilmiştir.

Cengiznâme'de tespit edilen olumsuz birleşik kipli fiilerin çekimi şunlardır:

- Né iş bérle ve né keyfiyyet bérle ḫan bolganları mezkur ér**mez érdi** ve köprekiniŋ atları hem mezkur ir**mez érdi.** (C.36b-11-12) *Ne işle ve ne durum ile han olanları,anlamazdı ve pek çoğunun adları da bilinmezdi.*
- Ol miniŋ mahāllımnı i**mes érdi.** (C.39a-12) *O benim çektiğimi bilmezdi.*
- Leşkeriniŋ ḳırığın körse bol**mas érdi.** (C.42b-18) *Askerin kırıldığını görse olmazdı.*
- Anı ḳabūl ḳılıp olarnıŋ sözündün çık**mas érdi.** (C.43b-16) *Onu kabul edip onların sözünden çıkmazdı.*
- Anıŋ ādeti ol érdi, her-gāh ki divāne-lıḳı ġalib bolsa,hiç kişi-niŋ sözine iltifāt ḳıl**mas érdi.** (C.44b-4) *Deliliği nüksettiği zaman, hiç kimsenin sözünü dinlemezdi.*
- Her né aytsa, anıŋ sözündin çıḳ**maz érdi.** (C.50a-11) *Her ne söylese onun sözünden çıkmazdı.*
- Çün bular dāyim sınap érdiler, munuŋ kingeşi özge bol**mas érdi.** (C.52a-10) *Çünkü, bunlar daima öldürürler, bunun "kengeşi" başka türlü olmazdı.*
- Toḫtamış-Ḫān bile Timur-Kutlı-hānge ol maḥalde ḫānlıḳ teg**meydür érdi.** (C.54b-6) *Toktamış- Han ile Temür-Kutlug'a o yerde hanlık değmiyordu.*

- Her néceler kim ḳaralar érdük, ol iki leskerniŋ uçını taḳı ḳıraġını köre bil**mes érdük** (C.43a-6-7) *Her ne kadar baktıksa, o iki grup askerin ucunu bucağını göremiyorduk.*

BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLERİN HİKAYESİ	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ye Ait Eserlerde
-mAs Eki İle	**6**	**2**
-mAz Eki İle	**4**	
-mAy Eki İle	**1**	
-mAsA eki ile		**1**

3.1.1.1.2. Tasarlama Kipleri

3.1.1.1.2.1. Şart Kipi

Tasarlama kipleri içerisinde yer alan şart kipi, bir oluş ve kılışın şart şeklinde düşünüldüğünü anlatır ve sadece dilek-istek bildirdiği durumlarda asıl cümlenin yüklemi olabilir.[90]

–sA eki tasarlama kipleri arasında dilek-şart kipi olarak adlandırılmaktadır. Ama bu ek farklı biçime ve göreve sahip iki ekin, tek ekte bütünleşmesi sonucu oluşmuştur. Şart eki olan *–sA* ile dilek eki olan *–sA* farklı şekillerde meydana gelmiştir.[91] Şart eki, Eski Türkçede *–sAr* şeklinde kullanılmış, sonraki dönemlerde son ses */r/* ünsüzü düşerek *–sA* biçimde kullanılmaya devam etmiştir.[92] Fakat Eski Türkçede kullanılan *–sAr* eki tam şart kipidir.[93] ve dilek görevi yoktur. Orta Türkçe dönemine ait olan "*Divan-ı Lügati't-Türk'te* de *'şart'* işlevi için *–sA* eki kullanılmaktadır*; ol efke barsa 'o, eve giderse'* [94] Yine aynı dönemde (Orta Türkçe dönemi) dilek bildiren *–sA* eki, isimden fiil yapan *+SA-* eki ile fiilden sıfat-fiil yapan *–k* ekinin birleşmesiyle (+sAk-) oluşmuştur.[95] Görev ve biçim bakımından farklı iki

[90] Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz, **Eski Anadolu Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004, s.131.
[91] Zeynep Korkmaz, **"-sa / -se Dilek - Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var Mıdır?"** Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, ss.160-167.
[92] Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2009, s.309.
[93] Korkmaz, 1995, ss.163–165.
[94] Besim Atalay, **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, ss.207-21.
[95] Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.680.

ekin, zamanla biçimce birleşmesi ile çift işlevli bir görünüme bürünmüştür. –*sA* eki Orta Türkçeden beri aynı biçimde iki görevi yüklenmiştir.[96]

Şart kipi yalnızca dilek-istek bildiği durumlarda asıl cümlenin yüklemi olabilir.[97] Bu yüzden burada yalnızca kip işleviyle kullanılan -s*A* ekine yer verilmiştir. Tespit yapılırken bu ayrıma dikkat edilip sadece –s*A* ekinin dilek-istek bildirdiği durumlar tasarlama kipleri başlığı altında maddelenmiştir.

Çağatay Türkçesinin klasik dönemindeki cümlelerde dilek-istek kipi yalnızca -s*A* yardımcı fiiliyle oluşturulmuştur. Bütün dönemlerde kipin olumsuz şekli -*mA* ile yapılmıştır. Cengiznâme'de istek kipinin 1 tane olumsuz şekli tespit edilmiştir.

ŞART KİPİ	**-sA Eki İle**
Olumsuz Eki	**1**

- Kérek érdi, andaġ ḳıl**masa**ŋız.(C.46b-13) *Gerek idi ki öyle yapmasanız.*

Ali Şir Nevâî'ye ait Nazmü'l-Cevâhir'de ise tespit edilen örneklerin tümünde (3 tane) -s*A* eki zarf-fiil işlevinde kullanılmıştır:

- ḳarnıng bile dost bol**masaŋ** aḥsendür. (N.C 13a-17) *Miden ile dost olmasan iyidir; çünkü midesi insanoğlunun düşmanıdır.*
- Hīç āfetidin bol**masa** pervāy aŋa/ Hem öz ḥasedi āfetidin vāy aŋa. (N.C 35a-234) *Hiçbir beladan sıkıntı çekmese / kıskanlığının getirdiği bela yüzünden vay haline!*
- Ḫoşraḳdur anı tut**masa** muṭlaḳ ḥurmet. (N.C 36b-253) *Ona saygıda bulunmasa daha iyidir.*

[96] Korkmaz, 1995, ss.160-167.
[97] Gülsevin, Erdoğan, 2004, ss.131.

3.1.1.1.2.2. Emir Kipi

Emir çekimi, bir fiilin yapılmasını kesinliğe bağlayarak emir şeklinde ifade eden gramer kalıbıdır. Bu kalıpta her kişi için ayrı ayrı emir kipi mevcuttur. Dolayısıyla emir kipleri aynı zamanda kişiyi de gösterir. Bu sebeple ayrıca başka kişi ekleri almazlar.[98] Tarihten bugüne kadar geçen süre içinde bu çekimler için kullanılan yapılar şu şekildedir;

Tablo 5: Emir Kipinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı

	Eski Türkçe	**Karahanlı Türkçesi**	**Çağatay Türkçesi**	**Eski Anadolu Türkçesi**
1. t.k.	**-Ay** **-AyIn** **-AyIm** **-yIn** **-Ayn**	**-Ay** **-AyIn** **-AyIm** **-yIn**	**-Ay** **-AyIn** **-AyIm** **-yIn**	**-AyIn**
2. t.k.	**-Ø** **-Gıl**	**- Ø,** **-GIl** **-GIn**	**-Ø,** **-GIl** **-GIn**	**-In, -Un**
3. t.k.	**-zUn** **Kitabelerde -çUn**	**-sU** **-sUn**	**-sUn / -Dék**	**-sIn** **-sUn**
1. ç.k	**-AlIm**	**-Alıŋ** **-AlIm** **-lIm**	**-Alıŋ**	**-Alım**
2. ç.k.	**-ŋ**	**-ŋ /- ŋlar**	**-Iŋ (lAr) /-Uŋ(lAr),** **-IŋIz(lAr)/-UŋUz(lAr)**	**-InIz** **-UnUz**
3. ç.k.	**zUnlAr**	**-sULAr** **sUnlAr**	**-sUnlAr**	**-sInlAr** **-sUnlAr**

Tabloda görüldüğü gibi, emir çekimi tarihî lehçeleri arasında büyük farklar göstermemektedir. Fakat eski Türkçeden itibaren var olan emir kipine ilişkin farklı görüşler öne sürülmüştür. Bazı araştırmacılar Türkçenin eski kaynaklarını da göz önünde bulundurarak emir çekiminin 1., 2. ve 3. t.k. ve ç.k. şahıslarına geldiğini

[98] Korkmaz, 2009, s.665.

ifade etmişlerdir.[99] Bazı araştırmacılar ise 1. t.k. ve ç.k. şahıs eklerinin istek eki olduğunu belirtmektedir.[100] Dolayısıyla emir çekiminin 2. ve 3. t.k. ve ç.k. şahıslarından meydana geldiğini söylemişlerdir.

Gürer Gülsevin'in bu konudaki ifadesi şu şekildedir: "Eski Anadolu Türkçesinde her kip için ayrı ayrı ekler göstermek mümkün değildir. Yani aynı ek hem dilek-istek, hem emir, hem tavsiye yolu ile gereklilik, hem temennî vs. göstermek için kullanılmıştır." [101] Osman Fikri Sertkaya, Uygur Türkçesi ile yazılmış Oğuz Kağan Destanı'ndaki *bol-sun-ġıl* ifade biçimi üzerine sunduğu bildiride, teklik ikinci kişide emir çekimindeki *-ġıl /-gil* ekinin Türkçe için emir eki olmadığını, kuvvetlendirme görevinde kullanılan bir unsur olduğunu savunmuştur. [102]

Fakat yukarıda da belirtildiği gibi Janos Eckmann, Çağatay Türkçesinde emir çekiminin yalnızca 2. ve 3. t.k. ve ç.k. şahıslara özgü olduğunu yazmaktadır.[103] 1. t.k. ve ç.k. emir değil istek görevi yüklendiğini belirtmiştir. Buna karşılık Bilal Yücel'in Çağatay Türkçesine ait olan "Bâbur Dîvânı (Gramer-Metin-Tıpkıbasım)" adlı araştırmasında emir çekiminin 1. , 2. ve 3. t.k. şahıslar ve 1. , 2. ve 3. ç.k. şahıslardan meydana geldiği ifade edilmiştir.[104] Bu tarz fikir ayrılıkları olsa bile emir ve istek kiplerinin olumsuzu her dönemde *–mA* olumsuzlaştırıcısı ile yapılmıştır.

Çağatay Türkçesinin klasik dönem eserlerinde taranan olumsuz emir çekimi *–mA* ile yapılmıştır:

- Sa'y it**meyin** ol sanga müyesser bolmış. (N.C.37a-256) *Uğraşmayın, o sana ulaşmıştır.*
- Tigremge yavut**ma.** (M.2a-16) *Etrafıma yaklaştırma.*
- eger ol 'adū yol ursa zühdümdin ni kilgey 'ināyetiŋni öksüt**me**. (M.2a-16) *Eğer o düşman yoluna çıkarsa zühdüm ona ne yapabilir, yardımını benden eksiltme!*
- İlāhī ümidīmni keremiŋdin ma'dūm ḳıl**ma** ve raḥmetiŋni ḥalāyıḳḳa 'ām ḳılġanda mini hem maḫrūm ḳıl**ma**. (M.2b-1) *İlahi; kereminden umudunu tüketme ve yaratılmışlara rahmetini saçtığında beni de mahrum etme.*

[99] Yücel, 1995, s.78-79.
[100] Eckmann, 2012, s.123.
[101] Gürer Gülsevin, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.106.
[102] Osman Fikri Sertkaya, "bolsunġıl tép tédiler", **Uluslararası Türk Dili Kongresi**, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, 26 Eylül- 3 Ekim 1988, ss.136-142.
[103] Eckmann, 2012, s.123.
[104] Yücel, 1995, ss.78-79.

- İlāhī ol ṭā‘at ki ‘ucb kiltürgey könglümge yavut**ma**. (M.3a-2) *İlahi; utanç getirecek taati gönlüme yaklaştırma.*
- Ve ol ma'ṣıyet kim ‘öẕrġa yitkürġay tilimdin yıraḳ tut**ma.** (M.3a-3) *ve beni özre ulaştıracak olan isyanı dilimden uzak tutma.*
- İlāhī bī-‘ilāc derdḳa ‘alīl ḳılma ve bī-mürüvvet nā-merdḳa ẕelīl ḳıl**ma.** (M.3a-3) *ilahi; çaresiz derde düşürme ve insalıktan uzak namerde muhtaç etme.*
- İlāhī cāhil ṣoḥbetiġa pā-bend itme ve erāzil ḥaşmetiġa ḥācet-mend it**me.** (M.3A-4-5) *İlahi; cahil sohbetine muhtaç bırakma ve rezillerin büyüklüğüne muhtaç etme.*
- İlāhī żamīrimġa ḫōd-pesendlıġını yavut**ma**. (M.3a-8) *İlahi; kalbime kendini beğenmişliği yakın etme.*
- Ve ḫātırımnı il nefyi ve ‘ayb-cūyluġıġa tut**ma**. (M.3a-9) *Gönlümü halıkn kusur ve ayıplarını araştıranlardan eyleme.*
- Asru köp kül**me** kim öler irmiş. (Ç.H.8a- 94) *Çok fazla gülme ki öldürürmüş.*
- Kal**ma** köz kim ki bolsa nā-maḥrem. (Ç.H.8b-100) *Namahreme göz etme.*
- İki tesbīḥġa hem bir**me** taġyīr. (K.S.M.3a-149) *İki tesbihten değişiklik yapma!*
- Söz birle Nevāyī it**me** bī-dād imdi. (N.C.11b) *Ey Nevâyî şimdi söz ile adaletsizlik yapma.*
- Altun kümiş it**me** kesb devlet künidin. (N.C.12A-5) *Altın ve gümüş kazanmaya çabalama.*
- Coz cūd u seḫa üyini menzil ḳıl**ma,** (N.C.13b-20) *Cömertlik evinden başka yerde oturma.*

  İmsāki seḫa yüzige ḥāyil ḳıl**ma,** *Cömertliğin yüzünü cimrlikle karalama*

  Ḳıl yaḫşılıġ vü dimekni dāhil ḳıl**ma,** *İyilik yap ancak anlatma*

  Minnet bile yaḫşılıḳnı bāṭıl ḳıl**ma,** *Minnet ile iyiliği kötülüğe çevirme.*
- Ḥırṣ otıdın ol**ma** derd-perverd āḫir. (N.C.18a-68) *Hırs ateşiyle dertlenme.*
- Ḳıl**ma** tileben lehv-i cihān-peymālıḳ. (N.C.20b-93) *Dünya eğlenceleriyle oyalanmayı bırak.*
- Köp ḳıl**ma** namāz emride bī-pervālıḳ. (N.C.24a-125) *Namaz konusunda sakın umursamazlık gösterme*
- Dünyā sarı bar**ma** ve bol andın nevmīd. (N.C.26a-147) *Dünyaya meyledip umut bağlama*
- Līkın ḳıl**ma** ol āsitāndın ġāyib. (N.C.28b-172) *o eşikten asla ayırma.*

- Kesb it**me** şerr ehlidin ḳarīnlıġda żarar. (N.C.30b-191) *Kötü kişilere yakın olup zarar görme*
- Di**me** munı kim ‘ayb u ḫaṭāsı yoḳ anıŋ. (N.C.31b-201) *Onun ayıbı ve hatası olmadığını söyleme*
- Līk it**me** ṭaleb ḥasūd düşmenlıġıġa. (N.C.32a-208) *Faydalı şeyin düşmenlığını yapma*
- Vāḳıf bol ve ẓahir it**me** her dem bī-dād. (N.C.34a-226) *Bunu bil ve hiçbir zaman adaletsizlik etme.*
- Yalġuz bol tap**ma** renc-perverd olmak. (N.C.34b-230) *Yalnız ol ve sıkıntı çekme*
- Rızḳ isteyü bol**ma** ḫalḳnıŋ düşmeni sin. (N.C.37b-259) *Rızık isteyerek halkın düşmenı olma.*
- Minnet ötker**megil** gümānıŋġa,
  Nige kim ol keremġe āfet irür,
  Yükle minnet velīk cānıŋġa, (Ç.H.5b-60) *İyilik ya*ptığın birini minnet altında
  Koyma, zira o, cömertliğin afetidir, bu yüzden minneti kendi canına yükle.
- Kişi örgense ḳıl**maġıl** maḥrūm. (Ç.H.8a-90) *öğrenirse kişi mahrum etme.*
- Yā ki nef‘ alsa bol**maġıl** māni‘ (Ç.H.8a-90) *yararlanırsa engel olma.*
- Köp nefsḳa bir**megil** cemāl ārālıḳ. (N.C.20b-93) *Sakın nefsini fazla eğlendirme*
- Kildi ḳarılıḳ nūrı ḫaṭā eyle**megil,** (N.C.33b-224) *Yaşlılık nuru geldiğinde artık yanlış yapma*
  Coz ‘öẕr yolıġa ilticā eyle**megil**, *Özür yolundan başkasına sığınma*
  Yüzini anıŋ ẓulm ara eyle**megil,** *Yüzünü eziyet içinde bırakma*
  işyān bile ya‘nī ki ḳara eyle**megil,** *Onu günahkarlıkla karartma*
- Ki mü’min hāṭırıda ḳal**masun** şek. (K.S.M.2a-78) *Müminlerin gönlünde şüphe kalmasın.*
- Ḳardaşlar kim açıl**masun** araları. (N.C.18b-71) *Kardeşlerin arası açılmasın.*

Ali Şir Nevâî’ye ait taranan eserlerinde 43 tane olumsuz emir çekimi tespit edilmiştir. Bu emir çekimlerinde 2. t.k.lerin 32 tanesi eksiz, 8 tanesi –ġıl eki ile 2 tanesi 3. ç.k. emir çekimi ve 1 tane de 1.t.k. emir çekimi ile yapılmıştır. Türk

lehçelerinin bütün dönemlerinde olduğu gibi emir ve istek kipinin olumsuzu *–mA* işaretleyicileri ile yapılmıştır.

Dolayısıyla Çağatay Türkçesinin klasik döneminde olumsuz cümlelerdeki emir ve istek çekimi yalnızca *–mA* ile oluşturulduğu düşünülebilir. Cengiznâme'de ise 13 tane olumsuz emir çekimi tespit edilmiştir.

- Néçük bi-ṭāḳāt bo**lmayın**. (C.46a- 1) *Nasıl takatsiz olmayayım.*
- émdi siz méni ḫānlanurge yaḫşı ahd ve şarṭ ḳılsaŋız maṣlaḥatıŋızdın çık**mayın**, tidi. (C.52b-18) *Şimdi siz beni hanlığa ahd ve şart kılsanız, söz ve davranışlarınızdan ayrılmayın, dedi.*
- Munuŋ közünçe ferişān kıl**maġıl**- kör**meġil**. (C.43b-8) *Bunun gözüne perişan olarak görünme.*
- Özge söz sor**maġıl**, tidiler. (C.43b-9) *Başka bir şey sorma.*
- Sendin sen tabar al**maġıl**. (C.53a-19) *Senden "sın tabar" alma!*
- Badıḳ(?) Oġlanı tigen saŋa devlet bérse, méni unut**maġıl,** tidi. (C.55b-4) *Badık (?) oğlanı denilen kişi sana devlet verirse, beni unutma, dedi.*
- Méni kilmes tip köŋlüŋni yaman ḳıl**maġıl**. (C.55b-8) *Beni gelmez deyip, gönlünü kötü tutma.*
- Çün Bégim al**masun** tuydı érse, burunḳı- (C.53a-19)
- Ammā burunḳı yaḫşı-lar yasaġan imāretni boz**masun**, tidi. (C.53b-4) *Ama önceki yahşıların yasaları bozmasın, dedi.*
- Bolmasa toḫımımız ḳuru**masun**. (C.56 b-12) *Nesliniz kurumasın.*
- Yérlik yériŋizdin tepren**meŋiz**!-tiyü.(C.53a-8) *Oturduğunuz yerden hareket etmeyiniz.*
- Her kişige düşüp der-destyābî alıp ḳal**masunlar**, barçasın kéltürsünler. (C.39b-14) *Her kimin eline geçtiyse kendilerine almasınlar, hepsini getirsinler!*
- Andaġ ḳıl**masunlar**. (C.53b-3) *Öyle yapmasınlar.*

Emir Kipi	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ye Ait Metinlerde
1. t.k.	2	1
2. t.k.	5	40
2. ç.k.	1	
3. t.k.	3	
3. ç.k.	2	2

3.1.1.2. Birleşik Fiilerde

3.1.1.2.1. Yeterlik Fiilleri

Yeterlik fiilleri bir oluş ve kılışı yapma güç ve kabiliyetini ya da bir oluş ve kılışı yapma olasılığının bulunduğunu gösterir. Yeterlik çekimi, Orhun metinlerinden itibaren yapılmaktadır. Fakat elbette ki tarihten bugüne kadar geçen süre içinde bu çekim için kullanılan yapılarda belirli değişimler olmuştur.

Tablo 6: Yeterlik Fiilinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı

	Eski Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Harezm-Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
Olumlu Cümlede	u-	bil -	bil – u-	bil – al-	-(y)A bil-
Olumsuz Cümlede	u-	bil –	bil – al- u-	bil – al- u-	U- -(y)A bil- me- -(y)I bil-me-

Tabloda da görüldüğü gibi, yeterlik çekimi tarihî Türk lehçeleri arasında kısmen farklılık gösterir. Eski Türkçede olumlu ve olumsuz cümlelerin hepsinde yeterlik çekimi u- fiili ile yapılır: kıl-u u-:*"kılabilmek",* itin-ü u-ma:*"kendine çeki düzen vermemek".*[105] Karahanlı Türkçesinde ise *u-* yardımcı fiilinin kullanımının zayıfladığı[106], onun yerine *bil-* yardımcı fiilinin kullanılmaya başlandığı görülür: tut-a bil- :"*tutabilmek*", kelir ḳut tut-a bilmese sen barır: "*Saadet gelir tutmasını bilmezsen gider*".[107] Kutadgu Bilig'de genellikle yeterlik fiilinin olumsuz çekimi için *u-;* olumlu çekimi için *bil-* fiili kullanılmıştır.[108] Harezm-Kıpçak Türkçesinde ise *u-* ve *bil-* ile birlikte olumsuz fiillerde *al-* fiili de görülmeye başlanır: yıglın-u bil-: "*korunabilmek*" közley-ü bil: "*bekleyebilmek*", çık-a alma, tut-a alma, kir-ü bilmes.[109] Kullanımı zayıflayan *u-* yardımcı fiili, Eski Anadolu metinlerinde tekrar kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesine denk gelen Ali'nin Kısas-ı Yûsuf'unda, *u-* fiili Kutadgu Bilig'deki kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçeden farklı olarak, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *u-* sadece yeterlik fiilinin olumsuz çekiminde yer almıştır: *koy-u-madı, diy-ümedi, var-u-mazın*. Eski Anadolu metinlerden olan Dede Korkut Kitabı'nda ise bu konuda bir ikilik söz konusudur. Dede Korkut Kitabı'nda yeterlik fiilinin olumsuz çekimi hem *–uma-* hem de *–bilme-* şeklinde yapılmıştır. Bunun yanında Eski Anadolu metinlerinde, *bil-* yardımcı fiili olumlu ifadelerin tek ve kesin yeterlik fiilidir. Olumsuz ifadeler için yalnızca Dede Korkut metinlerinde bir istisna teşkil etmiştir. Fakat daha sonraki metinlerde görülüyor ki *bil-* fiilinden önce bulunan zarf-fiil ekleriyle çekimlenerek *–I bil-me-* ve *–A bil-me* şeklinde olumsuz yapılarla da karşılaşılmıştır.[110] Cengizname'nin de dahil olduğu Çağatay Türkçesinde ise olumsuz cümlelerde *bil-* ve *al-* fiilleri ile *u-* yardımcı fiilinden gelişen yapı kullanılır: *kör-e bilmedi*.[111] Fakat bunlar arasından *bil-* ve *u-* yardımcı fiilleri Oğuz Türkçesi unsuru olarak değerlendirilir.[112] Dolayısıyla yeterlik çekimi Çağatay Türkçesinde kullanılan asıl fiil *al-*'tır. Nitekim Çağatay

[105] A.Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.89.
[106] Ahmet Bican Ercilasun, **Kutadgu Bilig Grameri- Fiiil-**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, s.113.
[107]Zeynep Korkmaz, **"Türkiye Türkçesinde 'iktidar' ve 'imkân' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri",** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Sayı:180, 1959, ss.107-124.
[108] Ercilasun, 2014, s.114.
[109] A.Von Gabain, **"Türkçede Fiil Birleşmeleri"**, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Cilt :1, 1953, ss.1-15.
[110] Korkmaz, 1959, ss.107-124.
[111]Janos Eckmann, **"Çağatay Dili Hakkında Notlar",** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1958, s.115-126.
[112] Korkmaz, 1959, ss.107-124.

Türkçesinin klasik dönem şairi olan Ali Şir Nevâî'nin taranan Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn eserlerinde olumsuz yeterlik çekimi yalnızca *al-* yardımcı fiiliyle yapılmıştır:

- özlügüm bile kiç**e** **alman.** (M.2b-23) *Benlik belasından dolayı geçemeyeceğim.*
- ilāhī yıllar 'ibādet ḳılġannı red ḳılsaŋ hīç kim daḫl ḳıl**a** **almas**. (M.2A-7) *İlahi; yıllarca ibadet edeni reddetsen hiç kimse müdahale edemez.*
- işyān ḳılġannı ḳabūl ḳılsaŋ ḥikmetin hīç kişi bil**e** **almas**. (M.2A- 8) *İsyan edeni kabul etsen hikmetini hiç kimse bilemez.*

Dolayısıyla Çağatay Türkçesinin klasik döneminde olumsuz cümlelerdeki yeterlik çekiminin yalnızca *al-* yardımcı fiiliyle oluşturulduğu düşünülebilir. Tarihsel olarak Çağatay Türkçesinin klasik dönemine denk gelen Cengizname'de (XVI. Yy.) ise olumsuz cümlelerde az da olsa *bil-* yardımcı fiili görülmüştür. Cengiznâme'de yeterlilik fiilinin 11 tane olumsuz şekli tespit edilmiştir. Bunlardan 9 tanesi *al-*, 2 tanesi ise *bil-* yardımcı fiili ile yapılmıştır. Cengiznâme'de tespit edilen yeterlik kipinin olumsuz şekilleri şunlardır:

- Şāyed ki Ḫān bolsam burunḳı tek mehāllarıŋ (nı) çék**e** **alma**ġaymén.(C.38a-6) *Bu zamana kadar senin gücünü çekemiyorum.*
- Bu çaḳlı at atanıp turġanda munuŋ yaġısı-nı bozup kétmekni özimge oḫşat**a** **almay**men.(C.58a-17) *Bu zamanda at atlanıp hazırlandığında bunun düşmanını bozup gitmeyi kendime yakıştıramadım.*
- Né cihetdın ḳabūl ḳıla al-maġanların bil**e** **almay**mén. (C.39a-8) *Benim hanlığımı sen uygun bulmazsın.*
- Ḫān bolsam burunḳıtek anıŋ mahālını çék**e** **alma**ġaymén. (C.39a-13) *Han olursam önceki gibi onun üzüntüsünü çekemem.*
- Çün faḳîr alarnıŋ bende-zādeleri érdim, ḥükmlerini özge ḳıl**a** **almay** bī-iḫtiyār bu emr-i ḫatnı iḫtiyār ḳıldım. (C.37a-13) Çünkü bendeniz, onların köle çocuklarıydım. *Onların emirlerini başka türlü düşünemeyip bu emirnâmeyi yerine getirdim.*
- Urus pādşāh(ı) bas**a** **almay**, pādşāhnı tutdılar.(C.39b-11) *Rus padişahı tekrar kaçamaz,padişahı tuttular.*
- Yıraḳ-daḳı éllerniŋ çériki ḫānge yétüş**e** **alma**dı.(C.56b-6) *Uzaktaki ülkelerin ordusu hana yetişemedi.*

- Ol iki leşkerniŋ uçını taḳı ḳıraġını kör**e bilmes** érdük. (C.43a-7) *O iki grup askerin ucunu bucağını göremiyorduk.*
- Bu kün aḫşām birle bir iş ḳıla alsaḳ alduḳ, ḳıl**a almas**aḳ, tanla barça ölümge barġu turur biz.(C.52a-9) *Bu gün akşama kadar bir iş yapabilirsek yapabildik; şafakla birlikte hepimize ölüm ulaşacak.*
- Néçe yıllar ḳabāb uruş saldılar, **alabilme**diler.(C.40b-4) *Nice ülkeler o kaleye saldırıp savaştılar, (fakat) alamadılar.*
- Veli soŋın-da ḳolı bar tép ḫavf ḳov**a almadılar**.(C.57b-2) Bunun sonunda (daha) askeri var diyerek peşlerinden kovalamadılar.

  Cengiznâme'de tespit edilen bu örneklerin sayıları aşağıdaki tabloda da verilmiştir:

YETERLİK ÇEKİMİ	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ye Ait Metinlerde
al- yardımcı fiili ile	9	3
bil- yardımcı fiili ile	2	

3.1.2. İsim Cümlelerinde Olumsuzluk

3.1.2.1. ermes

Türkçenin Batı kolunda isim cümlelerinin olumsuzu *değil* ile yapılırken, Doğu kolunda ise *ermes* ile yapılır. *Ermes* sözü, *er-* cevherî fiiline geniş zaman olumsuz 3t.k. eki *–mes* getirilmesiyle oluşmuştur.[113]

Değil-ermes eşitliğine ilk dikkat çeken Kaşgarlı Mahmut olmuştur. "*bu turgu yir ermes(=Oğuz: bu turası yir tegül)"* şeklindeki örneğinde olduğu gibi Oğuzlarda, *ermes* sözcüğüne karşılık *tegül* sözcüğünün kullanıldığını belirtmiştir.[114] Dolayısıyla bu eşitlik Gürer Gülsevin'in denk çiftler listesine eklenebilecek durumdadır.[115]

İncelediğimiz metinlerde Eski Türkçede de olduğu gibi *er-* cevherî fiilinin olumsuz şekli *imes / imez* olarak kullanılmıştır.

- Ammâ müddet-i pādşāhlıḳı ma'lūm **érmes.** (C.54b-3) *Ama padişahlığının süresi belli değil.*

[113] Ergin, 2011, s.319.
[114] Ağca, 2010, s.102.
[115] Gürer Gülsevin, Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'denk çifler', **Turkish Studies / Türkoloji Arastırmaları,** Cilt 2, 2007, ss.276-299.

Yardımcı Fiil	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ya Ait Metinlerde
érmes	1	0

3.1.2.2. imes

Çağatay Türkçesinde taranan Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn eserlerinde 22 tane *imes* şekli tespit edilmiştir.

- Çın **imes** ger ḳılur fidā cānlar. (Ç.H.2b-29) *Canını feda etse doğru değildir.*
- Bu ḫod **imes** ehl-i ḫıtta-i ḫāk sözi. (N.C.6a) *Bu sadece yeryüzündeki insanoğlunun sözü değildir.*
- Müstaḥsen **imes** ir kişining ḳılmaġı zīb. (N.C.21b-101) *Er kişinin süslenmesi* iyi *bir şey değildir.*
- Ḥācet **imes** esr ü ḫurde-dānlıḳ kişige. (N.C.21b-103) *Kişinin başkalarının kötü amellerini araştırması gerekli değil.*
- Kem **imes** anıŋ aġrıġı cān aġrıġıdın. (N.C.25a-136) *Can acısından daha az değildir.*
- Bolmaḳ ḫoş **imes** ḳılġanıdın ḫoş-dil aŋa. (N.C.27a-154) *Ona göre hoş dilli olmak iyi değil.*
- Kim igri ise tüzlüg **imes** pāyesi hem. *Kim eğriyse onun derecesi düz değil.* Tüzlüg **imes** şifāsı vü vāyesi hem. (N.C.27a-158) *Hem faydası ve kısmeti de düzgün değil.*
- Fīrūz **imes** başıda efser bolġan. (N.C.29a-177) *Başında tac olan talihli kişi demek değil.*
- Ol ay ki **imes** maḫzen-i ʻālem sanga bes (N.C.31b-202) *Dünya senin için yeterli değil.*
- Zekvet içre **imes** ol şey dāḫil. (KS.M.3b- 172) *O da zekata dahil değildir.*
- **imes** bogzungga kirse ruze batıl (K.S.M.3b- 181) *Boğazına kaçması orucu bozmaz.*
- Tigürse til uçın **irmes** anga bāk. (K.S.M.3b-183) *Dil ucuyla tattığında oruç bozulmaz.*

- ġam **irmes** rūzeġa çün ḳılmamış ḳaṣd. (K.S.M.3b-184) *Kasıt olmadığı sürece, zararı olmaz.*
- Unutup ger yiseng içseng **imes** ġam (K.S.M.3b-187) *Unutup yiyip içmişsen sıkıntı değil.*
- Ḳażāsı birge birdin artuḳ **irmes.** (K.S.M.3b-189) *Kazası bire birden fazla olmaz.*
- Bu til bile **irmes** īzīd -i pāk sözi (N.C.6a) *Bu sadece yeryüzündeki insanoğlunun sözü değildir.*
- Söz dimegi **irmes** ehl-i idrāk sözi (N.C.6a) *İdrak ehlinin sözünün üzerine söz söylenmez.*
- Ve baḳıp tursam, hīç iş anıŋ çāresi **irmes.** (N.C.10a) *Baksam hibir şey onun çaresi değildir.*
- Hūb **irmes** deyn müddeʻāsı ilge. (N.C.12a-6) *Halk için borçlu olmak iyi değildir.*
- Mümkin **imes irse** terk-i dünyā ḳılmaḳ. (N.C.13a-15) *Dünyayı terk etmek mümkün değilse.*
- Müstaḥsen **imes** ir kişiniŋ ḳılmaġı zīb (N.C.21b-101) *Er kişinin süslenmesi iyi değildir.*

Cengiznâme'de de isim cümlelerinin olumsuzu *imes / irmes* ile yapılmıştır. Burada dikkati çeken husus Eski Türkçedeki er- cevherî fiilinin Cengizname'de hem i- hem de ér- şeklinde kullanılmasıdır. Fakat ağırlık i- tarafındadır.

Yardımcı Fiil	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ya Ait Metinlerde
imes	**3**	**22**

- Mén öz rāyım-öz fikrim bilen yürigen kişi **imes érdim**. (C.42a-14) *Ben kendi iradem ve kendi düşüncelerim ile karar veren kişi değildim.*
- Ḫānge körünüş kılur kişi mén **imesmén. (**C.55a-11) *Han ile görüşen kişi ben değildim.*
- Sizler ata oġı **imes mi érdiŋiz**? (C.47b-15) *Sizler bir babanın oğlu değil miydiniz?*

3.1.3. Fiilimsi Ekleriyle Çekimlenmiş Fiillerde Olumsuzluk

3.1.3.1. Sıfat- Fiil

Sıfat-fiiller, sıfat görevinde kullanılan fiil şekillerdir. "*Fiil özellikleri dolayısıyla, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sıfata aktararak varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırırlar."*[116]

Tablo 7: Sıfat-Fiil Eklerinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı

	Orhun Türkçesi	**Eski Uygur Türkçesi**	**Karahanlı Türkçesi**	**Harezm Türkçesi**	**Çağatay Türkçesi**
Olumlu Şekiller	**-mIş** **-dUk** **-gmA** **-r ... –Ar** **-mAz** **-sIk** **-DaçI**	**-dUk** **-mIş** **-dAçI** **-yUk** **- glI** **-gULUG**	**-mIş** **-DUk** **-Ar /–r /-Ir** **-glI** **-gAn** **-gU** **-DaçI** **-yUk** **-AġAn** **-gUçI** **-gUlUk** **-AsI**	**-dUk** **-mIş** **-dAçI** **-yUk** **- GlI** **-gULUG** **-GAn** **-Gu**	**-GAn** **-Ar /–r /-Ir** **-GU** **-An** **-Duk** **-AsI** **-mIş**
Olumsuz Şekiller	**-mAçI** **-çI** **-mAz**	**-mAz** **-mAçI /**	**–mA** **-mAz**	**–mA** **-mAz** **-mAs**	**–mA** **-mAs** **-mAz**

Tabloda görüldüğü gibi Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde sıfat-fiiller çeşitli eklerle ifade edilmiştir. Genellikle sıfat-fiil eklerinden sonra gelen *–mA* işaretleyicisiyle olumsuzlaştırılmışlardır. Fakat erken tarihli Türkçe metinlerde *–dUk ve –mIş* eklerinin olumsuzlaştırıcısı yalnızca *–mAdUk*'tur. Bu durum Türk Runik harfli yazıtlarda istikrar sağlarken Maniheist ve Budist Türk çevresi metinlerinde, *-dUk* ve *–mIş* sıfat-fiillerinin olumsuzlaştırıcı için *-mAdUk ve –mAmIş* eklerinin

[116] Korkmaz, 2009, s.909.

kullanılması bu dönemde ikilik yaşandığını göstermektedir.[117] Eski Türkçede kullanılan *–dAçI* sıfat-fiilinin olumsuzlaştırıcısı ise bazı araştırmacılara göre *–mAçI*[118] iken bazı araştırmacılara göre *–mAçI,* gelecek zaman ifadesi için kullanıldığından bu ekin sıfat-fiilin olumsuzlaştırıcısı olamayacağını ve *–dAçI* ekinin olumsuzlaştırıcısının *–çI* olduğu söylenir.[119] *-Ar,-Ir,-Ur ve –yUr* şekilleri tarihî Türk lehçelerinde yaygın kullanılan sıfat-fiil eklerindendir. Olumsuz şekli *–mAz /-mAyUr'dur*. Ama genellikle olumsuz şeklinde *–mAz* kullanılmıştır.[120]

Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinden Nazmü'l-Cevâhir'de 3 tane olumsuz sıfat-fiil eki tespit edilmiştir.

- Nūş eyle**megen** renc ü ta'ab nā-ḫoştur. (N.C.29a-175) *Sıkıntı çekmeyen kişi hoş değildir.*
- Öz yiride ḳıl**maġan** irür hem bī-dād. (N.C.34a-226) *Yerinde yapılmayan bağış adaletsizliktir."*
- Ol kim ol**maġan** hem söz imiş. (NC4a) *Engellenmeyen tek sözmüş.*

Cengiznâme'deki olumsuz sıfat-fiil şekilleri şunlardır:

- Ol kişini yine leşker ḳoşup bak**maġan** vilāyetlerge yibergil. (C.40a-16) *O kişiye yine asker koşup,kendine itaat ettiremediğin illere gönder.*
- Ḫān-nıŋ ḳolġa tüş**megen** kişileri avlaḳ çıḳıp yığıldılar. (C.57b-4) *Hanın eline düşmeyen kişiler bir yerde toplandılar.*
- Çün aḥşām kişi tanı**mas** bekin ki boldı. (C.45a-1) *K*aranlık iyice, kişi kişiyi tanımaz şekilde bastırdı.

SIFAT-FİİL	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ye Ait Metinlerde
-r, -Ar, -Ur Sıfat-Fiil Ekleri İle	**1**	
-gAn Sıfat-Fiil Eki İle	**2**	**3**

[117] Ağca, 2010, s.76
[118] Kaare Grönbech, **Türkçenin Yapısı (Çev. Mehmet Akalın)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1955, ss.69-70.
[119] Ağca, 2010, s.85.
[120] Ercilasun, 2011, s.427.

3.1.3.2. Zarf-Fiil

Zarf-fiil, bir fiilin cümlede zarf görevinde kullanılmasıdır. Fiil kök ve gövdelerine gelen eklerle geçici olarak zarf oluştururlar. Ad çekimi, çokluk ve iyelik ekleriyle genişletilebilemezler.[121]

Tablo 8: Zarf-Fiil Eklerinin Tarihî Türk Lehçelerindeki Kullanımı

	Orhun Türkçesi	**Eski Uygur Türkçesi**	**Karahanlı Türkçesi**	**Çağatay Türkçesi**
Olumlu Şekiller	**-A** **-y(U)** **-(X)p** **-(X)pAn** **-yIn** **-sAr** **-gAlI** **-DukdA**	**-A/-I/-y(U)** **-(X)p** **-(X)PAn(In)** **-gInçA** **-ken**	**-(X)p** **-UpAn** **-UbAn** **-A** **-I** **-gInçA** **gAlI** **-DUKtA** **-ArdA** **erken**	**-A, -I, -U -y** **-GAç** **-GAlI** **-GUnçA** **-GUçA** **-(U)p,** **-(I)bAn**
Olumsuz Şekiller	**–mA** **-mAtI(n)**	**–mA** **–mAtIn** **-mAgInçA** **-mAzkAN**	**–mA** **-mAyIn** **-mAdIn**	**–mAy** **-mAyIn** **-mA** **-mAdIn** **-mAstIn**

Tabloda görüldüğü gibi Eski ve Orta Türk lehçelerinde zarf-fiiller çeşitli eklerle ifade edilmiştir. Yukarıdaki ekler genellikle *–mA* işaretleyicisiyle olumsuzlaştırılmıştır. Fakat tarihî dönemlerde bazı zarf-fiil eki/ekleri *–mA* işaretleyicisi haricinde başka eklerle de olumsuzlukları sağlanmıştır. *–mAtIn* eki daima olumsuz yapıdadır. Eski Uygur Türkçesinde *–A,-I, y(U), -(x)p ve –pAn(ın)* eklerinin olumsuzluk şekli *–mAtIn*'dır. *–ken* ve *–gInçA* zarf-fiil eklerinin olumlu ve olumsuz şekillerinde farklı işaretleyiciler kullanmışlardır. *–ken* zarf-fiilin olumlu şekliyken, olumsuzu *mAzkAn'*dır. Yine aynı şekilde *–gInçA* zarf-fiilin olumlu

[121] Korkmaz, 2009, s.983.

şekliyken *–mAgInçA* olumsuz şeklidir.[122] Çağatay Türkçesinde ise *–A, -y, ve –p* zarf-fiil şekilleri *–mAy* ile *–bAn* zarf-fiil şekilleri *–mAyIn* ile olumsuzlaştırılır.[123]

Çağatay Türkçesine ait Ali Şir Nevâî'nin incelenen eserleri arasında tespit edilen olumsuz zarf-fiil ekleri;

- Siniŋ taḳdüriŋ bol**may** şeyṭān muḫālefetiniŋ sözi mü boldı! (M.2A-9) *Senin takdirin olmadan şeytan mühalefetinin sözü mü olur!*
- İlāhī nemāzı ki il ol**maġunça** ḳılmaġay-min. (M.2B-24-25) *"İlahi namazı kimseler olmayınca kılmıyorum."*
- Yaḫşı ol irür ki eyle**mey** bāverlıḳ,
  Ḳılġay saŋa yaḫşılıḳ sarı rehberlıḳ. (N.C.17b-60) *Salık vermeden sana iyilik yönünde kılavuzluk eder.*

Cengiznâme'de ise 14 tane olumsuz zarf-fiil şekli tespit edilmiştir. Bunlar arasında *–mAdIn* zarf-fiil eki Oğuz Türkçesi etkisidir.

ZARF-FİİL	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevâî'ye Ait Metinlerde
-mAy	7	2
-mAYın	3	
-mAdIn	2	
-mAstIn	2	
-mAGUnçA		1

Cengiznâme'deki olumsuz zarf-fiil şekilleri şunlardır:

- Bunlar hem turuş bér***mey*** uluġları ḳaçtı. (C.40a-8) *Bunlar karşı duramayıp, büyükleri kaçtı.*
- Henüz tépedin aşaḳ in**medin** Huday Ta'alanın kūdreti birle leşkeri bozuldı takı kaçtı. (C.42b-17) *Henüz tepeden inmeden Huday ta'âlanın kudreti ile (düşman) askeri bozuldu ve kaçtı.*
- Sayın-Ḫān nesli-din mundın özge kişi tap**mayın** bégler ittifaḳ ḳılıp meşar 'aleyhni ḫān kıldılar.(C.43b-4) *Sayın Han neslinden bundan başka kişi kalmayınca, beyler birleşerek, meşar aleyhi han yaptılar.*

[122] Ağca, 2010, s.88.
[123] Eckmann, 2012, s.121.

- Bular kél**mesdin** burunḳ-raḳ Bacır Toḳ-Buga bégleri kéngeşip ittifāḳ ḳıldılar. (C.47a-4) *Bunlar gelmeden az öne Bacır Tok-Buga, beyleri ile danışıp fikir birliğine vardılar.*
- Bir kün Özbeg-Ḫān bégleri birle taŋ at**masdın** burun-raḳ köçüp érdiler.(C.47a-10) *Özbek Han, beyleri ile birlikte gün doğmadan önce göçüp geldiler.*
- Her ḳaysı küy**mey** çıḳsa, anıŋ dini ḥaḳḳ bolġay, tép ḳarār bérdiler. (C.48b-18) *Hangisi yanmadan çıkarsa, onun dini hakk olacak.*
- Ammā Ḥudā-yı Ta'ālānıŋ ḳudreti birle Babanıŋ bir tüki köy**meyin** çıḳtı. (C.49a-15) *Ama, Huda-yı taalâ'nın kudreti ile babanın bir tek kılı (bile) yanmadan çıktı.*
- Biz anıŋ ġareżini bil**medin** żāhirine ḥükm ḳılduḳ. (C.49b-15) *Biz onun maksadını bilmeden hüküm verdik.*
- Nétek ki atası Cır-Ḳutlı üstinge imāret salur boldı, ūstād ḳalsun tép özge kişini aralaşdur**may** imāretniŋ tamām işin bularġa buyurdı.(C.51a-5) *Babası Cır-Kutlı adına hayrat yaptı.'Üstad kalsın' deyip başka kişi yi karışmayıp, hayatın bütün işlerini bunlara buyurdu.*
- Bu kün hiç kişi-ge sözün kat**may** bi-ittifāḳ barur érdi. (C.52a-19) *Bugün hiç kimseye söz söylemeyip, yalnızca varırdım.*
- Anıŋ sözinge kér**meyin** bozup üleştürdi. (C.53b-5) "*Onun sözünü dinlmeyip, üleştirdi.*
- Atasınıŋ ḫān-lıḳıge çıda**may** ġāfillıḳda sançıp öltürüp özi ḫān boldı. (C.54a-12) *Babasının hanlığına tahammül edemeyip, gaflete düşerek onu öldürdü.*
- İki-üç kün kéç**mey** anı hem öltürdiler. (C.54a-13) "*İki üç gün geçmeden onu da öldürdüler."*
- Toḫtamış- Oġlan Urus-Ḫānnıŋ ölgenin bil**mey** ḳaçıp Kökedey-Yisbuġa tégen yaḫşı otlaġlı-sulaġlı yérler bolur, ol yérge bardılar. (C.57b-13) *Toktamış-oplan Urus-Han'ın öldüğünü bilmeden kaçıp, Kökedey-Yisbuga adlı iyi otlaklı ve sulak yereler vardılar.*

3.1.4. Edatlarda Olumsuzluk

3.1.4.1. né.... né....

Türkçede olumsuzluk ifadesinin bir başka yolu da *"ne... ne..."* bağlacıdır. Bu bağlaç kavramları, kelimeleri ve cümleleri birbirine bağlar. Fakat *"ne... ne..."* bağlacını diğer yapılardan ayıran en önemli özellik, olumsuzluk anlamını bağlaçla sağlamasıdır. Yani cümlenin yüklemi olumlu yapıda olmasına rağmen bu bağlaç cümlenin anlamını olumsuzlaştırmaktadır.[124]

"ne... ne..." bağlacı Harezm, Kıpçak ve Çağatay sahalarında *"ni... ni..."* şeklinde yapılmıştır.[125]

Çağatay Türkçesine ait incelediğimiz metinlerde de *"ni... ni..."*şeklinde yapılmıştır. Çağatay Türkçesinin klasik dönemine ait olan Nazmü'l-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn'de 5 tane "*ni... ni..."* edatıyla yapılmış yapıca olumlu anlamca olumsuz yapılar tespit edilmiştir.

- **ni** cevher **ni** 'arażdur ni mekānda, (K.S.M.2a-62) *Ne cevherdir, ne de bir mekandadır.*

  ni vāḳı'dur cihetde **ni** zamānda. *Ne herhangi bir yönde, ne de bir zamandadır.*
- **ni** körüngey ve anıŋ himmet-i cenābıda bu felekiyyāne muḥaḳḳar **ni** bolġay**.** (N.C.10a) *Ne kıymeti olacaktır ve onun ulu himmetinde dünyevî ve hakir eserin ne değeri olacak.*

Görüldüğü gibi Çağatay Türkçesinde edatlar ile kurulan yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler de Harezm ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi "*ni... ni..."* şekli kullanılmıştır.

Cengiznâme'de de, 1 tane "*né... né..."* edatıyla yapılmış yapıca olumlu anlamca olumsuz yapı tespit edilmiştir.

Edatlarda Olumsuzluk	**Cengiznâme'de**	**Ali Şir Nevâî'ya Ait Metinlerde**
"*né.... né*" Edatı İle	**1**	**3**

[124] İlhan, Kabadayı, 2017, s.168.
[125] Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s.265.

- Bir ḫayli müddet ötti kim, **né** bal kündeki tek corġatıge koyulur **né** dostıġānge süzülür érdi. (C.48a-20) *Bir hayli zaman geçti ki ne bal sürahiye koyulur ne de bardağa süzülürdü.*

3.2. CENGİZNÂME'DE YOKLUK

3.2.1. İsimlerde Yokluk

3.2.1.1. +sIz / +sUz

Türkçenin her döneminde çok kullanılan addan "yokluk, eksiklik" bildiren olumsuz anlamda sıfatlar türeten bir ektir. "Sahip olma, kendinde bulunma" görevinde sıfat türeten *+lI +lU* ekinin karşıtıdır.[126] Türkçenin tarihî seyrinde bu ekte çok değişiklik olmamıştır. Yalnızca Eski Türkçede ekin bugünkü gibi ünlü uyumuna bağlı dört şekli var iken Eski Anadolu Türkçesinde ek ünlü uyumu dışına çıkmış ve o devrede sadece yuvarlak ünlülü şekiller kullanılmıştır: *baz-suz, sen-süz, bulut-suz, göz-süz* gibi. Eski Anadolu Türkçesinden sonraki Osmanlı Türkçesinde ve günümüzde ekin düz şekilleri tekrar kullanılmaya başlanmıştır.[127]

Çağatay Türkçesine ait incelediğimiz metinlerde de isimlerde ve sıfatlarda olumsuz anlamda yokluk, eksiklik bildiren *+sIz /+sUz* eki kullanılmıştır. Çağatay Türkçesine ait Nazmü'l-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn'de 8 tane yokluk, eksiklik bildiren *+sIz / +sUz* eki tespit edilmiştir.

- ki an**sız** olmaġay maṭlūb ḥāṣıl (K.S.M.3b-172) *Onsuz günlük hayatın gereklerini yapamayacak.*
- her kim ki edep**siz**dür işin ebter bil.(N.C.16b-52) *Edepsiz olan bir kişinin işi faydasızdır.*
- Belki öz ma'nī**siz** elfāẓını sürmekidin hem ġarażı bī-ma'na irkenin ma'lūm bilmes. (N.C.4a) *Kendi anlamsız sözlerini ortaya koymakla anlamsız bir işe koyulduğunu düşünmez.*
- velīkin fāyide**siz** ḫass ü ḫāṣākı belki żararlıḳ ḫār helāki hem bar durur. (N.C.4a) *Aynı zamanda faydasız çerçöpü hatta zarar verici ve yok edici dikenleri de vardır.*

[126] Korkmaz, 2009, s.64.
[127] Ergin, 2011, s.161.

- kim bolsa hüner**siz** işi oḳ renci irür. (N.C.17a-58) *Hünersiz kişinin işinde hep sıkıntı vardır.*
- kim faḳr yolıda istiṭā‘at**siz** irür. (N.C.36b-250) *Yoksulluk yolunda güçsüz kişidir.*
- ‘izzet tapmas kim ki kanā ‘at**sız** irür. (N.C.36b-250) *Kanaatsiz kişi yücelemez.*
- her kimse ḥasud bolsa raḥat**sız** irür (N.C.36b-250) *Kıskanç kimse rahatsızdır*

.

Ötemiş Hacı’nın yazmış olduğu Cengiznâme’de de, Ali Şir Nevâî’nin eserlerinde olduğu gibi 5 tane isimlerde ve sıfatlarda yokluk, eksiklik bildiren +sIz / +sUz eki kullanılmıştır.

- Bir ḫudāya, meniŋ duşmānımnı bilik**siz** ḳılgıl ve taḳı bilgenleriŋ hem tilinge inmes ḳılgıl,-tép. (C.43b-19) *Tanrım benim düşmanımı bilinçsiz kıl ve bildiklerini de diline indirme! dedi.*
- Ḳatındaḳı çoraları hem çāre**siz** bolup tüştiler.(C.44b-18) *Yanındaki yiğitler çaresiz kaldılar.*
- Ḳılıç**sız** ġılâf, yaḳa**sız** köŋlek yiberdiler.(C.41a-13) *Kılıçsız kın, yakasız gömlek gönderdiler.*
- Ol ḥālde ḫānnıŋ elinde bir ḳap**sız** ḳalḳan turur érdi. (C.42a-12) *O zamanda Hanı’ın elinde bir kapsız kalkan durur idi.*
- Bir ḳap**sız** tolga turur érdi. (C.42a-12) *Bir kabsız ‘tolga durur idi.*

+sIz/+sUz Eki	**Cengiznâme’de**	**Ali Şir Nevâî’ye Ait Metinlerde**
Olumsuz Cümle	**5**	**8**

3.2.2. İsim Cümlelerinde Yokluk

Tarihî Türk lehçelerinde isim cümlelerinin yokluk ifadesi, *yok* işaretleyicisi ile yapılmıştır.

Türkçede isim cümlelerinde ve isim söz öbeklerinde yokluk genellikle *var* sözcüğünün olumsuz karşılığı olan *yok* işaretleyicisi ile yapılmıştır. Budist Türk çevresi metinlerinde yokluk ifadesi ile sonlanan isim cümleleri herhangi bir ek almadan kullanılmıştır. Mesela, *alku adkangularnı közüngüdeki körkdeki körkdeş teg ukup alku igit sakınçlarnı kök kalıktakı bulıt teg bilig aldaçısı yok.*[128] "Bütün bağları aynadaki sansıma gibi anlayıp bütün sahte düşünceleri gökyüzündeki bulut gibi bilip aldatacak olanı yok."

3.2.2.1. Yok

İncelediğimiz metinlerde de yokluk ifadesinin herhangi bir ek almadan kullanıldığı yerler olmuştur. Bahsettiğimiz hususta Çağatay Türkçesine ait taranan Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l-Cevâhir ve Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn eserlerindeki yokluk ifadeleri;

- Özge işim **yoḳ** ammā sindin özge hem kişim **yoḳ.** (M.2A- 3) *Başka işim yok ancak senden başka da sığınağım yok.*
- İlāhī alarġa ol şitābdın ḳarār **yoḳ** ve minge bu ıżṭırābda iḫtiyār **yoḳ.** (M.2b-10) *ilahi; onlara gezip dolaşmadan eksik kalmak yok ben de ise ıstıraptan dolayı akıl yok.*
- Tuḥfe **yoḳ** ṭurfe'ī beyān ḳıldı. (ÇH.1b-10) *tuhfe yok, o görülmemiş bir şeydi.*
- Yana ger deyn **yoḳ** boynungġa lāzım. (K.S.M.3b-199) *Eğer borcun yoksa o yola çık!*
- Bu maḥẕūrāt ger **yoḳ** tipre fi'l-ḥāl. (K.S.M.3b-202) *Bu sakıncalar yoksa yola çık.*
- Bil kim güheri şerīfraḳ **yoḳ** (N.C.2b) *Bil ki ondan daha şerefli inci yok.*
- Söz **yoḳ** digenniŋ hem sözi ḫūb kim vḥy kātibleri levaḥa-i vḥy-āṯār üze ḳalem-i mu'ciznigār bile. (N.C.3a) *Söz mertebesinin görkemli yüksekliğinin anlatılmasına imkan yok.*

[128] Ağca, 2010, s.187.

- Hem beyle anıŋ kibi **yoḳ** eflāk sözi (N.C.6a) *Onun gibi söz gökyüzünde de yok.*
- **Yok** derd ü nedemdin özge tevfiri anıng (N.C.13a-23) *Onun sıkıntı ve pişmanlıktan başka karşılığı yok.*
- Çün ‘ömrġa i'timād **yoḳ** bat eyle. (N.C.13a-24) *Çünkü ömre güven yok acele et.*
- Şekk **yoḳ** ki ziyāde şükr-i ni'met bolġay. (N.C.16b-49) Şüphe yok ki fazla nimetin şükrü olacaktır.
- Gerdūn ki ḫalāyıḳḳa vefāsı **yoḳ** anıŋ, (N.C.16b-50) *Dünyanın yaratılmışlara vefâsı yok.*

  Cevr içre kiçik uluḳḳa pāsı **yoḳ** anıŋ, *Cefa çektirmede büyük küçük ayrımı yok.*

  Her kim kiçik bolsa beḳāsı **yoḳ** anıŋ, *Küçük olanın kalıcılığı yok.*

  Sin anı uluḳ bil ki fenāsı **yoḳ** anıng. *Sen onu büyük bil ki onun kötülüğü yok.*
- Tang **yoḳ** il ilçe bolsa dānā āḫir. (N.C.21a-95)
- Bu nükteni naṣṣ **yoḳ** ki tesāmu bilgil. (N.C.21b-100) *Bu sözde delil yok, kulaktan dolmadır.*
- Kim ilge ḫalāṣlıḳ **yoḳ** ol vaḥsetdin. (N.C.22a-105) *Halka ondan kurtuluş yoktur.*
- Ḥaḳdın kişi kim **yoḳ** ārzū-ḫāhlıġı. (N.C.24b-132) *Haktan başkasından beklentisi yok.*
- Miḥnet ara her kim ki taḥammül **yoḳ** aŋa. (N.C.26a-149) *Sıkıntı verene tahammül yok.*

  Tezvīcge muṭlaḳa taḫayyül **yoḳ** aŋa. *Böyle kimselerle evlenmek düşünülemez.*
- **Yoḳ** ol ki kütüb sa‘y ile cem' itkey-sin. (N.C.28a-165) *Kitap biriktirmenin bir faydası yok.*
- **Yoḳ** dehrde erbāb-ı teġafül ḳadri**.** (N.C.28b-169) *Dünyada gaylet ehlinin kıymeti yok.*
- Andaḳ ḳarı kim **yoḳ** anda āyīn-i ḫıred. (N.C.28b-171) Ancak o yaşlıda akıl yok.
- **Yoḳ** leẕẕeti ṣabr dik mükedder nime dik.

  Bī-aṣlġa **yoḳ** fehmi müyesser nime dik. (N.C.29b-182) *Keder verici şeyler arasında sabır gibi lezzeti yok.*

- ġam **yoḳ** şeyṭān vesvesesi zaḥmetidin.(N.C.30a-188) *Şeytan vesvesesi zahmetinin sıkıntısı ulaşmaz.*
- Şekk **yoḳ** ki ḳılur ikki cihān 'işretini. (N.C.30b-190) *Şüphesiz ki iki cihanda da mutlu olacaktır.*
- **Yoḳ** fi'l kişige yaḫşıraḳ iḥsāndın (N.C.31b-200) *Büyük iyilik yoktur.*
- Bu dehr 'acūzı ki vefāsı **yoḳ** anıŋ. (N.C.31b-201) *Bu dünya koca karısının vefası yoktur.*

  Bir fāḥişe dikdür ki ḥayāsı **yoḳ** anıŋ. *Dünya utanma bilmez bir fahişe gibidir.*

  Dime munı kim 'ayb u ḫaṭāsı **yoḳ** anıŋ

  'Aybı bes irür bu kim beḳāsı **yoḳ** anıng
- Her kimse ki **yoḳ** 'ilm anga aḥmaḳ di anı. (N.C.33a- 214) *Kimde bilgi yoksa onu ahmak bil.*
- Her kimse ki din içide kuvvet **yok** aŋa, *Her kim ki içinde din yok*

  Cezm ele ki ayin-i fütüvvet **yok** aŋa. *Kesin bil ki, soy temziliğ yok ona.*

  Din ehli bile resm-i uhuvvet **yok** aŋa. *Onun din ehliyle kardeşliği yoktur.*

  Ol kimsede yoḳ dīn ki mürüvvet **yoḳ** aŋa (N.C.36a- 247) *Dini olmayanda insanlık ve cömertlik de yoktur.*
- Ḳāni'ġa kim maḥrem-i sa'ādet kem **yoḳ**. *Kanaatli kişinin mutlu olması zor değildir.*

  Coz zümre-i zāz ye şeref-i hemdem **yoḳ**. *Şerefli arkadaştan başka bir şey yoktur.*

  Ḫursendlıḳ yāīnı kibi 'ālem **yoḳ** . *Kanaatkârlık gibi eğlence yoktur.*

  Her kimsede kim bolsa ḳanā'at ġam **yoḳ.** (N.C.36b-251) *Her kim ki kanaat gösteriyorsa onun sıkıntısı yoktur.*

Çağatay Türkçesinin klasik dönemine denk gelen Cengizname'de ise eksiz kullanılan 1 tane yokluk ifadesi tespit edilmiştir.

- Faḫr-i Selaṭın ḥażret dost teprenür çaḳlı mecalım **yoḳ** aytıp érdi. (C.55b-1) *Sultan dostun ayaklandığı zamanda "mecâlim yok!"diye cevap verdi.*

***"yok"* İşaretleyicisi**	**Cengiznâme'de**	**Ali Şir Nevâî'ya Ait Metinlerde**
Olumsuz Cümle	**1**	**44**

3.2.2.2. Yoktur

"*yok"* işaretleyicisi ile beraber *er-, tur-, bol-* yardımcı fiilleri de kulanılabilir. Fakat hangisinin ne zaman kullanılacağı konusunda bir birlik yoktur.[129]

Ali Şir Nevâî'nin taranan eserlerinde ise bu durum yalnızca *tur-* yardımcı fiili kullanılarak yapılmıştır.

- Şūm nefsimde peşīmānlıḳ **yoḳtur.** (M.2A-5) *Şu nefsimde pişmanlık yoktur.*
- Ki andın özge **yoktur** tingri mevcūd. (K.S.M.2a-50) *Ondan başka tapılacak yoktur.*
- Revādur ger yana **yoḳtur** ġıẕāsı.
  Ger **yoktur** edep ni sūd altūn ünidin. (K.S.M.3b-185) *Eğer başka gıdası yoksa çocuğu için ekmek çiğneyen annenin orucu da bozulmaz.*
- ġam **yoḳtur** eger ṣafā köngül 'ālī ise (N.C.17b-63) *Kalbi zengin ve yüceyse ona sıkıntı yoktur.*
- Kim 'ālem ara diyāneti **yoḳdur** anıŋ (N.C.36a-246) *Dünya içinde imanı olmayanın*
  Dīn nükteside feṭāneti **yoḳdur** anıŋ. Din konusunda güvenilirliği de yoktur.
  Dīndar ol kim ḫıyāneti **yoḳtur** anıŋ. *Dindar kişi emanete ihanet etmez.*
  Yoḳ dīn anga kim emāneti **yoḳdur** anıŋ. *Onun din ehliyle kardeşliği yoktur.*

Cengiznâme'de de *yok* işaretleyicisi, Ali Şir Nevâî'nin eserlerinde olduğu gibi *tur-* yardımcı fiili ile kullanılmıştır.

- Bu sözler, bu hikāyet ki, bu nüsḫa, bitildi, hiç defterde ve hiç tevārīḫde **yok turur.(**C.37a-17) *Bu sözler hiç bir defterde ve hiç bir tarih (kitabında) yoktur.*
- Taḳı oglı Teŋiz- Buġanıŋ éşikinde ḳorlap ötekine yüküngende ol iş-lerge biz **yok turu(r)** biz, téyürler.(C.38b-14) *Oğlu Tengiz-Buga'nın eşiğine hakaret gözü ile bakıp ötekine hürmet etmek gibi durumlarda biz yokuz, dediler.*
- Ḥudāy-ı Ta'ālānıŋ taḳdiringe çāre **yok turur.** (C.41b-15) *Huday-te'alânın takdirine çâre yoktur.*
- "Eger kişi özü bilme-gey, bilgen-lerniŋ sözüge ingey, ol hemān birlik-turur, anıŋ tefāvüti **yok turur**", tér ikendür.(C.44a-2) "*Eğer insan kendi bilmiyor,*

[129] Ağca, 2010, s.196.

bilenlerin sözünü dinlemiyorsa, o zaman bilgilidir; onun tevafütü yoktur."derler.

- Serkeş ḳılurumız **yoḳ turur**.(C.46b-16) *Serkeşlik yapanımız yoktur.*
- "Munıŋ üçün o élimizdin celā-yi vaṭān bolurımız **yoḳ turur** ",- tép yiberdiler. (C.46b-18) "*Bunun için o ülkemizde gurbete düşmüş olanımız yoktur."dediler.*
- Sizlerniŋ hiç ḳaysıŋızdın fervāyım **yok turur**. (C.48b11) *Sizlerim hiç birinizden korkum yoktur.*
- Deşt vilāyetinde olar bekin ādil ve ābid ve żābit pādşāh kéçkeni **yok turur.(**C.49b-7) *Dest vilayetinde onlar gibi 'alîl, abîd ve zâbit padişahlık yapan yoktur.*
- Bu sözleri ferāset birle aydıŋ, hiç ḫilāfi **yoḳ turur.** (C.52b-18) "*Bu sözleri anlayışla söyledin; hiç yalanı yoktur.*
- Özge kişige ölüm **yoḳ turur.** (C.53a-7) *Başka kişiye ölüm yoktur.*

Cengiznâme'de ve Ali Şir Nevâî'ye ait eserlerde tespit edilen yokluk şekilleri sayısı tabloda verilmiştir:

İsimlerde Yokluk	Cengiznâme'de	Ali Şir Nevîî'ye Ait Metinlerde
yoktur	10	9
Yok irdi		2

Yokluk ifadesi, geniş zamanda yapılabileceği gibi geçmiş zamanda da olabilir. Bu durumda *er-* cevherî fiili kullanılır: *ér-di*. Bunun Ali Şir Nevâî'nin incelediğimiz eserlerinde 2 örneği tespit edilmiştir.

- **yoḳ irdi** her ni bar ol ḳıldı iẓhār. (K.S.M.1B-3) *Hiçbir şey yoktu ve her ne varsa o var etti.*
- Çün bu muḫtasar maḳālātda söz merātibi basṭınıŋ güncāyişi **yoḳ irdi** (N.C.3A) *Çünkü bu kısaltılmış sözlerde söz mertebelerini uzun uzadıya anlatmanın sığmasına ve söz merdiveninin görkemli yüksekliğinin anlatmasına imkan yoktur.*

Ancak Cengizname'de bunun herhangi bir örneği tespit edilememiştir.

3.2.3. Edatlarda Yokluk

3.2.3.1 né.... né...

Olumsuzluk anlamını bağlaç ile sağlayan *ne... ne...* edatı cümleye *yokluk* anlamı da vermektedir.

- **ni** bar anıng şerīki **ni** vezīri, (K.S.M.2a-61) *Onun ne ortağı ne yardımcısı vardır.*

  ni bar anıng sehimi **ni** naẓīri**.** *Ne paydaşı, ne de benzeri vardır.*

Edatlarda Yokluk	**Cengiznâme'de**	**Ali Şir Nevâî'ya Ait Metinlerde**
"*né.... né*" Edatı İle		**2**

3.3. CENGİZNÂME'DE OLUMSUZLUK VE YOKLUK PEKİŞTİRİCİSİ: HİÇ

Hiç sözcüğü, fiilerde olumsuzluğu, isimlerde ise yokluğu pekiştirmektedir.

Cümlerlerdeki "*hiç, asla, katiyen, sakın"* gibi kelimeler olumsuz yapıdaki cümlelerin anlamı pekiştirilir, kuvvetlendirilir. Fakat bu kelimeler tek başlarına anlamı olumsuzlaştıramazlar, sadece olumsuz yapıdaki yüklemin olumsuzluğunu kuvvetlendirirler.[130]

"Özellikle hiç, sadece zarf olarak değil kalıplaşmış bir yapı içinde nesne, özne, tümleç gibi herhangi bir öge olarak kullanıldığında da yüklemin olumsuz olmasını ister".[131]

İncelediğimiz metinler arasında yalnızca Cengiznâme'de tespit ettiğimiz *"hiç"* sözcüğü, zaten olumsuz yapıda olan cümledeki yüklemin olumsuzluk anlamını pekiştirmiştir. Cengiznâme'de 8 tane örnek tespit edilmiştir:

[130] İlhan, Kabadayı, 2017, s.200.
[131] İlhan, Kabadayı, 2017, s.200.

Olumsuzluğu Pekiştiricisi	Cengiznâme'de
"Hiç"	**8**

- Bu sözler, bu hikāyet ki, bu nüsḫa, bitildi, **hiç** defterde ve **hiç** tevārīḫde yok turur. (C.37a-17) *Hiç defterde ve hiç bir tarih kitabında yoktur.*
- "yaġı-nıŋ gerd(i) feydā boldı**, hiç** uçı-ḳıraḳkı yoḳ turur."-tép (C.42b-11) *"Düşmanın kaldırdığı toz göründü, hiç ucubucağı yoktur."*
- **Hiç** kişi anıŋ ölgenidin ḫaberdār bolmadı. (C.43a-12) *Hiç kimse onun öldüğünden haberdar olmadı.*
- Anıŋ ādeti ol érdi, her-gāh ki divāne-lıḳı ġālib bolsa, **hiç** kişi-niŋ sözine iltifat ḳılmas érdi. (C.44b-4) *Deliliği nüksettiği zaman hiç kimsenin sözünü dinlemezdi.*
- Ḫān ki İdil deryāsını ki, kéçip ılġadı, kördü ki, kéçip ılġadı, kördü ki, bir taġ **hiç** kalmas. (C.44b-17) *Han İdil nehrini geçip gitti, gördü ki bir dağ hiç kalmaz.*
- Taŋ ki attı, **hiç** yérde körmedi, tā ḫān bisyār ḫol-hāl boldı. (C.45a-6) *Tan attığı zaman, hiç bir yerde kimseyi görmedi.*
- Sayın-Ḫān neslidin **hiç** kişi ḳalmadı. (C.50b-5) *Sayın Han neslinden hiç kimse kalmadı.*
- Bu kün **hiç** kişige sözün katmay bi-ittifāḳ barur érdi.(C.52a-19) *Bugün hiçbir kimseye söz söylemeyip, yalnızca varırdı.*

SONUÇ

Bu çalışmada, Türk lehçelerinin tarihî dönemlerinden birini oluşturan Çağatay Türkçesindeki kültür tarihî ve folklorik açıdan öneme sahip olan *Cengiznâme*'de olumsuzluk ve yokluk şekilleri ele alınmıştır.

Yukarıdaki bölümler ve alt başlıklarında Cengiznâme'de görülen olumsuzluk ve yokluk şekilleri tarihî Türk lehçeleriyle mukayese edilerek daha ayrıntılı biçimde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmadan elde edilen tespitlerin bazılarında Cengiznâme'de kullanılan olumsuzlaştırıcıların Türk dilinin her döneminde aynı şekilde kullanıldığı, bazılarında ise farklı kullanım şekillerinin olduğu belirlenmiştir. Cengiznâme'de ortaya konulmaya çalışılan tespitler şu şekilde sıralanabilir:

1. Cengiznâme'de, Oğuz Türkçesinin unsurları tespit edilmiştir; Klasik Çağatay Türkçesinde kullanılan yeterlik fiili *al-* ile birlikte *bil-*, geniş zamanın olumsuzluk eki *–mAs* yanında *–mAz* ve zarf-fiil *–mAdIn* eki tespit edilmiştir.

2. İncelenen metinlerde en çok kullanılan fiil olumsuzlaştıcıları; geniş zaman (on üç tane), görülen geçmiş zaman (yirmi sekiz tane) ve emir-istek (on üç tane) çekimlerinde tespit edilmiştir.

3. Cengiznâme'de olumsuz şart, emir/istek, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, gelecek zaman, birleşik zamanlı fiillerin hikaye ve rivayet (geniş zamanın olumsuz hikaye ve rivayeti çekimi ve şimdiki zamanın hikaye çekimi hariç) çekimleri yalnızca *–mA* olumsuzlaştırıcılarıyla yapılmıştır.

4. Çağatay Türkçesine kadar şimdiki zaman için ayrı bir ek kullanılmamıştır. Fakat Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman için ayrı ek kullanılmaya başlanmıştır. Olumsuz şekli için *–mAy* olumsuzlaştırıcısı kullanılmıştır. Cengiznâme'de üç örneği tespit edilmiştir.

5. Sıfat-fiillerde olumsuzluk, genellikle sıfat-fiilden önce gelen *–mA* olumsuzlaştırıcısı ile yapılmıştır. Cengiznâme'de dört tane olumsuz şekli kullanılmıştır. Bunlardan iki tanesi *–r, -A, -Ur* 'dan sonra *–mAz; -gan*'dan sonra *–mA* olumsuzlaştırıcıları ile yapılmıştır. Zarf-fiillerde ise on dört tane olumsuz şekli tespit edilmiştir. Bunlardan yedi tanesi *–A, -y ve –p* 'den sonra *–mAy;* üç tanesi *-bAn*'dan sonra *–mAyIn* ve dört tanesi daima olumsuz zarf-fiil eki olarak kullanılan *mAdIn* ekleridir.

6. İsim öbeklerinde/cümlelerinde *yok* sözcüğünün bir tanesi eksiz (sadece *yok* şeklinde) kullanılmış iken on tanesi *tur-* yardımcı fiili almış şekli ile kullanılmıştır.

7. İsimlerde ve sıfatlarda yokluk, eksiklik bildiren +sIz / +sUz ekinin tarihi seyrinde çok değişiklik olmamıştır. Ötemiş Hacı'nın yazmış olduğu Cengiznâme'de beş adet tespit edilmiştir.

8. Olumsuz cümlelerdeki anlamı pekiştiren *hiç* sözcüğü sekiz yerde tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Cengizname'nin olumsuz ve yokluk şekilleri bakımından içinde Oğuz Türkçesi unsurları barındırsa da klasik Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşıdığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2010.

Argunşah, Mustafa, Gülden Sağol Yüksekkaya. **Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016.

Argunşah, Mustafa. **Çağatay Türkçesi**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013.

Atalay, Besim. **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.207-21.

Aygün Kocaoğlu, İlknur. **Cengiznâme Üzerinde Şekil ve Cümle Bilgisi Çalışması**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Caferoğlu, Ahmet. **Türk Dili Tarihi**, Enderun Yayınları, Ankara, 1994.

Cin, Ali. **Türk Şiveleri ve Günümüz Oğuz Grubu Şivelerinde Olumsuzluk İfadesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 1998.

Çürük, Selcen Müzeyyen. **Rabguzi'nin Kısasü'l Enbiyasında Olumsuzluk**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2013.

Eckmann, Janos. "Çağatay Dili Hakkında Notlar" **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1958, s.115-126.

Eckmann, Janos. **Çağatayca El Kitabı**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

Ercilasun, Ahmet Bican. **Kutadgu Bilig Grameri- Fiiil**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984.

Ercilasun, Bican. **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

Ergin, Muharrem. **Türk Dili Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2006.

Gabain, A. Von. **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Gabain, A.Von. "Türkçede Fiil Birleşmeleri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Cilt :1, 1953, s.1-15.

Grönbech, Kaare. **Türkçenin Yapısı**, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1955.

Gülensoy, Tuncer. **Ötemiş Hacı Cengiznâme**, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 2009.

Gülsevin, Gürer ve Erdoğan Boz. **Eski Anadolu Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004.

Gülsevin, Gürer. "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'denk çifler'", **Turkish Studies / Türkoloji Arastırmaları**, Cilt 2, 2007, ss.276-299.

Gülsevin, Gürer. **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Hacıeminoğlu, Necmettin. **Harezm Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1999.

Hacıeminoğlu, Necmettin. **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Hacıeminoğlu, Necmettin**. Türk Dilinde Edatlar**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Yayınları, İstanbul, 1992.

Hirik, Erkan. **Türkiye Türkçesinde Olumsuzluk Eki**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2010.

İlhan Nadir, Ceren Kabadayı. **Türk Dilinde Olumsuzluk**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017.

İslam Ansiklopedisi, Çağatay Edebiyatı Maddesi, Cilt 3, **Milli Eğitim Basımevi**, Eskisehir 1997, s.270.

Karaağaç, Günay**. Lütfi Divanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Korkmaz, Zeynep, "-sa / -se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var Mıdır?" Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Türk Dil Kurumu Yayınları**, Ankara, 1995, s.160-167.

Korkmaz, Zeynep. "Türkiye Türkçesinde „iktidar" ve „imkân" Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Sayı:180, 1959, s.107-124.

Korkmaz, Zeynep. **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Korkmaz, Zeynep. **Türkiye Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,2009.

Özgür, Uğur. **Dede Korkut Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Biçimleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2013.

Seçkin, Pelin. **Türkiye'de Dilsel Bir Kategori Olarak Olumsuzluk**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2018.

Türk, Vahit. **Ali Şir Nevâyî Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l- Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2017.

Türk, Vahit. **Ali Şir Nevâyî Vakfiye İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım,** Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015.

Yarba, Simge. **Kıpçak Grubu Türk Dillerinde Olumsuzluk**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s.v.

Yücel, Bilal. **Bâbür Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1995.

Sertkaya, Osman Fikri. "bolsunġıl tép tédiler" , **Uluslararası Türk Dili Kongresi**, Türk Dili Kurumu Yayını, Ankara, 26 Eylül- 3 Ekim 1988, ss. 136-142.

Demirel, Özlem. **Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümle Yapıları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2002.